

A. I. Boullón Agreló (2006): “Antroponimia e territorio: sobre a difusión dos apelidos en Galicia”, en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Lingua e territorio*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 235-255.

A bibliografía que aparece ao final do artigo pertence ao conxunto da obra na que este foi publicado.

You are free to copy, distribute and transmit the work under the following conditions:

- **Attribution** — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).
- **Non commercial** — You may not use this work for commercial purposes.

ANTROPONIMIA E TERRITORIO: SOBRE A DIFUSIÓN DOS APELIDOS EN GALICIA

Ana I. Boullón Agrelo

Instituto da Lingua Galega (USC)

A análise da distribución areal actual de certos apelidos deita luz sobre os seus procesos de difusión. Non se pode, nestes momentos, establecer áreas léxicas entre os apelidos, tendo en conta, por un lado, a gran dispersión que presentan os datos dialectométricos no que respecta ao léxico (véxase, neste mesmo volume, Álvarez/Dubert/Sousa), e, por outro lado, o estado actual das investigacións antroponímicas. Ademais, hai que ter en conta a especificidade dos apelidos con respecto ao léxico común, fundamentalmente o seu carácter hereditario e a súa relación estreita cos portadores, que os fan especialmente sensibles aos movementos de poboación. E, por último, a influencia que poden ter factores sociopolíticos e legais, que determinan, en ocasións, a súa transformación (no caso das formas castelanizadas, por exemplo).

Neste traballo examinarei algúns apelidos que presentan características distintas, para ver ata que punto a súa conformación (proceder dun topónimo, do léxico común ou dun patronímico) e o seu foco de irradiación inicial (ser polixenéticos ou proceder dun único punto localizado) poden condicionar a súa difusión. Así, exemplificarei con dous apelidos detoponímicos con orixe nun único punto localizado (*Boullón*, *Xove*), cun de orixe lexical pexado pola interdicción (*Cochón*) e con outros polixenéticos que teñen a súa orixe nun topónimo (*Eiris/Eiriḷ*), nun termo do léxico común (*Louḷao*, *Louḷán*) e mais nun patronímico (*Martís*, *Martíns*). Tamén se terán en conta as formas castelanizadas correspondentes (*Lozano*, *Martínez*). Nalgún deles comprobarase ata que punto amosan relación con diversos fenómenos fonéticos (o seseo implosivo: *Eiris/Eiriḷ*), ou morfolóxicos (terminación *-án/-ao*: *Louḷao/Louḷán*, *-íns/-ís*: *Martíns/Martís*).

Os datos están tirados do Censo de persoas vivas do Instituto Galego de Estatística correspondente ao ano 2002, que conta con case cinco millóns e medio de ocorrencias que corresponden a 50.000 formas diferentes, das 2.750.684 persoas que están censadas en Galicia. A vinculación de cada apelido co seu lugar de residencia permítenos establecer os mapas da súa distribución actual. As atestacións históricas tómanse dos materiais da Sección de Onomástica do Instituto da Lingua Galega, que reúne unhas 35.000 cadeas onomásticas de distintas fontes documentais de toda Galicia e unhas 6.000 dos Catastros da Ensenada, do século XVIII. Finalmente, para a toponimia de Galicia, é moi útil o elenco da toponimia oficial na páxina web da Xunta de Galicia, <http://www.xunta.es/nomenclator/index.htm>; tamén existe elenco impreso (*Nomenclátor de Galicia* 2003).

1. APELIDOS DETOPONÍMICOS

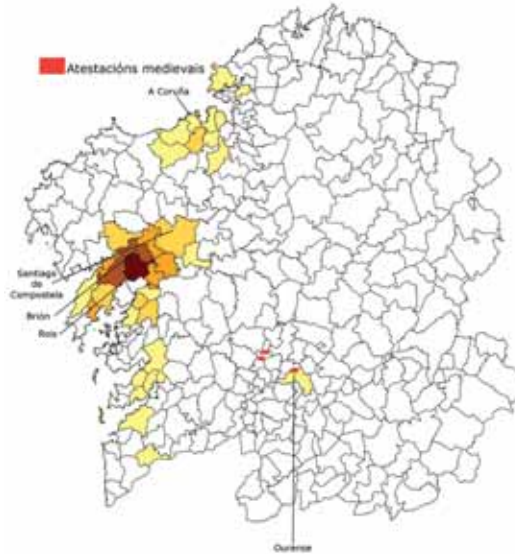
Os apelidos procedentes dos topónimos maiores son os que máis claras evidencias ofrecen da expansión dun apelido, pois indican de maneira clara o foco de orixe. A partir de aí pódese indagar sobre as causas desas rutas, que normalmente son comúns, pois os apelidos viaxan de maneira lóxica e intelixible historicamente: igual cós homes, marchan das montañas e das rexións menos fértiles e son atraídos cara a zonas urbanas, seguindo o movemento dos ríos e das vías de comunicación (Büchi 1998: 12-13).

Os exemplos que se expoñen a seguir mostran a distribución cartográfica dos apelidos polos concellos segundo os datos porcentuais en relación aos apelidos totais en cada concello. Creo que é máis significativa esta cifra porcentual, posto que os números absolutos reflicten a distorsión dos núcleos de maior peso demográfico (as cidades): as maiores concentracións dos apelidos vense en ocasións nos centros inmigratorios, sen que isto signifique automaticamente o punto de procedencia.

1. O apelido *Boullón* (399 ocorrencias) procede dun topónimo de etimoloxía pouco clara¹ situado na parroquia de San Miguel de Boullón,

¹ O correspondente francés, *Bouillon*, ponse en relación co lat. BULLIRE ou cun nome persoal BULLIUS. Para o galego, presenta unha dificultade fonética: o ditongo non etimolóxico, documentado nas atestacións galegas máis antigas. No léxico común,

do concello de Brión. Exemplifica bastante ben o que levamos dicindo dos apelidos toponímicos, pois a súa expansión irradia desde o seu núcleo de orixe cara ás zonas circundantes.

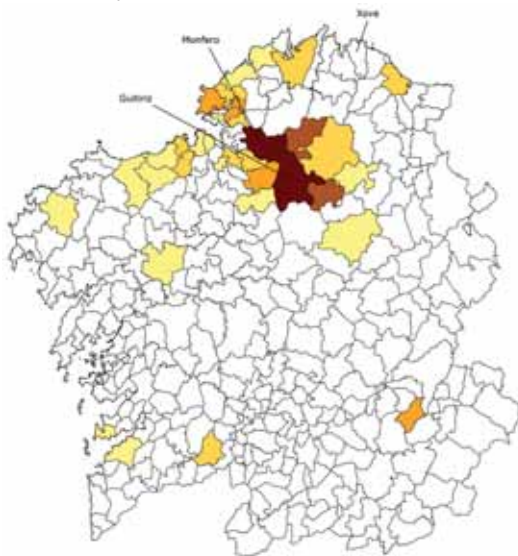
Mapa 1. Distribución actual do apelido *Boullón*

Hoxe en día, a maior densidade do apelido está concentrada no concello de Rois, limítrofe con Brión, e na área lindeira, con dous polos naturais de atracción: por un lado, a cidade de Santiago, e por outro, a península do Barbanza. Polo resto, os seus portadores seguiron as vías de comunicación: cara ao sur, ao longo da estrada N-550, que chega a

boullón e *bullón* alternan para referirse a 'borbotón' (véxase o DD), e tense posto en relación co lat. *BULLA* ('bochiga, protuberancia', en posible conexión con *boulla* 'bugallo', *bulleiro* 'lameira'. Vid. Navaza 1998: 61), aínda que son palabras de escasa circulación; quizais o ditongo se deba á forza expresiva da palabra. A variante monotongada *Bullón* (así mesmo de orixe toponímica, pois existe O Bullón en Monfero-Co), que tamén se rexistra como apelido, é moito menos frecuente: só 16 ocorrencias, 13 das cales están no concello da Coruña, é dicir, próximas á localización do topónimo. Por último, tamén se podería considerar como orixe un topónimo de posesor, pero non atestamos ningún **BAULIO* (paralelo a Braulio, que deu lugar a Brollón [A Pobra do Brollón-Lu], con monotongación, e a Broullón [Moaña e Meaño-Po], sen ela en Schulze [1966: 350] hai un *BULLONIUS*, de estirpe celta, pero volve a haber o problema do ditongo).

Vigo, e cara ao norte, en torno á cidade da Coruña. Fóra destas áreas, o único lugar onde se atopan atestacións é noutra capital de provincia, Ourense. Estes portadores (5) poden proceder de calquera dos lugares anteditos, ou quizá non: curiosamente, as únicas atestacións medievais que documentamos proceden de Ourense ou arredores: atéstase un *Iobanni Boullion* en 1251 (DocCatOurense 213); *P. Boullon*, un veciño de Seoane de Arcos (O Carballiño-Ou), véndelle un agro ao abade de Oseira en 1262 (CDOseira 854); uns anos despois, en 1293, *Eanes dito Boullon* compra un herdamento na mesma freguesía (CDOseira 1172). Por último, en 1459, documéntase un «Diego de *Bullón*, notario», na cidade de Ourense (*Devanceiros*, II 359).

2. Outro bo exemplo de expansión a partir dun punto localizado constitúeo *Xove* (382 ocorrencias), probablemente do xenitivo do nome persoal latino *Jovius*².

Mapa 2. Distribución actual do apelido *Xove*

A mancha máis escura está ocupando os concellos de Guitiriz e Monfero e, de forma decrecente, Begonte e Xermade. Pode parecer estraño que non haxa atestacións no concello homónimo (*Xove*), pero é

² Máis ca do acusativo *Iovem* de Xúpiter, segundo Moralejo (1977: 39).

que o apelido non procede xeograficamente de alí, senón de dúas aldeas da parroquia de Santa María de Labrada, do concello de Guitiriz, *Xove Novo* e *Xove Vello*. A partir de aí, os seus portadores dirixíronse sobre todo cara á área da Coruña e Ferrol. Tamén hai mostras noutras cidades de Galicia (Santiago e Vigo). A súa presenza en lugares como Trives (Ou) ou A Cañiza (Po) probablemente teña que ver coas peripecias vitais dos seus portadores máis ca con outras variables previsibles.

2. APELIDOS DELEXICAIS

Os apelidos delexicais ou apelativos fan referencia a unha característica da persoa. O grupo máis compacto dentro deles é o dos profesionais, e despois os que fan referencia a trazos físicos ou psicolóxicos do portador. En principio, a maioría deles foron alcumes, e todos os que coñecemos este sistema de denominación, que aínda segue vivo en grandes áreas de Galicia —especialmente nas menos urbanas—, sabemos o caprichoso das motivacións que poden dar lugar a apelativos; como consecuencia, case todos os campos léxicos se ven aquí representados. Estes son, obviamente, os que máis interesan para a historia lexical, pois moitas veces se documentan formas que xa están mortas na lingua común, ou das que só quedan residuos dialectais moi restrinxidos xeograficamente.

O que escollemos para este epígrafe pertence ao grupo dos caracterizadores, fai alusión a calidades negativas, e neste caso a carga semántica afecta á súa difusión.

O apelido *Cochón* é especialmente interesante porque introduce unha variable que, no que respecta aos apelidos delexicais, é determinante xa non para a súa difusión e propagación, senón para a súa propia supervivencia. Ese factor é a interdicción. Xa noutro momento falei de *raposo* e *golpe* (Boullón 2002), formas lexicais con cadanseu reflexo antroponímico que proporcionan información sobre a expansión lexical. Nese caso, vimos como por toda a Romanía a forza da interdicción ocasionaba o cambio continuo de ítem lexical para nomear un animal que era innomeable, posto que significaba unha ameaza para a economía de subsistencia e, por tanto, para a propia supervivencia.

Na Península Ibérica hai relativamente poucos apelidos malsoantes, especialmente de compararse con outras zonas, como Italia, onde

son moito máis abundantes. Isto adóitase explicar como consecuencia, por un lado, da ausencia dunha auténtica regulación legal do nome ata hai moi pouco tempo (en realidade, ata a lei do Rexistro Civil de 1957, segundo Luces Gil 1977); por outro lado, ao costume, propio da Península e peculiar con respecto aos outros países europeos, da imposición dun dobre apelido, o do pai e o da nai. Iso permitía escoller e «eliminar así los menos halagüeños» (Schmid 1998: 145):

Claro que en la Edad Media debieron de vivir en Asturias también algunos tuertos, mancos, tontos, indecentes, personas pequeñas, débiles y pusilánimes. Los apellidos, en cambio, nos hacen creer que (casi) todos eran delgados, galantes, corteses, lozanos y bravos (Schmid 1998: 146).

No campo semántico que imos tratar, o do porco, foi tamén esa interdición a que motivou a profusión de nomes cos que está rexistrado: no *Atlas Lingüístico de Galicia (ALGa)*, do Instituto da Lingua Galega) rexístrase case unha decena: *porco*, *marrao*, *quino*, *rancho*, *cbino*, *cocho*, *gocho*, *curricho*. O seu uso antroponímico vén derivado das características asociadas a este animal, especialmente a sucidade. En portugués antigo, *cochom* valía para 'homen vil, ordinário, grosseiro' e *cochõa* 'mulher do povo' (apud Kremer 1971: 158). Amais destes significados, cando son usados como prenomes puideron ser *nomen humilitatis*, relativamente frecuentes entre os primeiros cristiáns; en todo caso, as atestacións galegas son sempre de segundos nomes. Os derivados de *porco* e *cocho* están atestados con uso antroponímico desde a Idade Media por toda a Península Ibérica³.

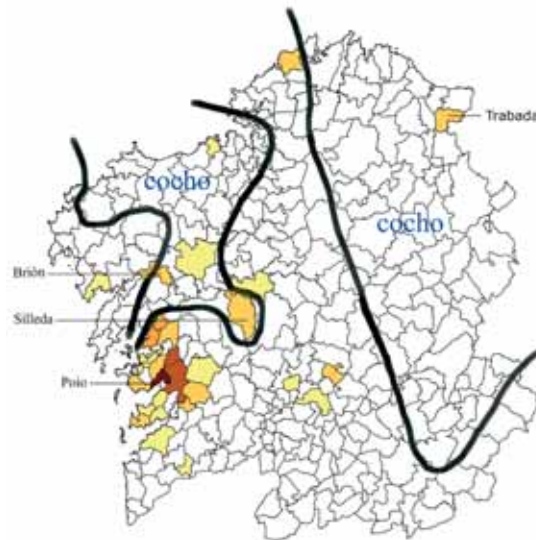
Expomos a seguir as seguintes atestacións medievais galegas:

- De *cocho* e derivados
 - Gundisalui *Cocbe* [a.1187 TSobrado II 402]
 - Eluyra *Cochjña* do Araño [a.1457 LNotasRianxo 307]
 - Petro *Cochon* [a.1220 Toxosoutos cit. por Rivas 1991: 410]
 - Petrus *Cocha* de Uilla Selam [s.a. TLourenzá 122]
- De *porco* e derivados⁴
 - Munnio *Porco* [a.1069 TCelanova 752]

³ En Cataluña atéstanse tamén derivados de PORCELLUS, *Porcel(l)*, *Pursell*, *Porsel*, coma o port. *Porêlo*.

⁴ O sufixo *-allo* de *porcallo*, á parte do significado pexorativo, debía ter tamén diminutivo, como se parece inferir deste exemplo portugués: «Martinus Petri Porcalo, filius de Martino Porca», a. 1258 (apud Kremer 1971: 156).

- Petrus Martini cognomento *Porcaliario* [a.1165 TSobrado I 451]
 Petrus *Porcalio* [a.1167 TSobrado I 535]
 Iohannes *Porcalio* [a.1206 TSobrado II 263]
 Joan *Porcallo* = Joan *Porqallo* [a.1428,1433 PadrónsOurenseXV 17,32]
 • Co significado 'porco pequeno'
 Jua<n> *Leito*<n> [15.1404(or.) CDFerreira 119]
 Fernandus *Bacuru* [a.1165 TCelanova 189]
 Dominicus *Baccurus* [a.1231 TSobrado II 172]

Mapa 3. Distribución actual do apelido *Cochón* e isoglosas da forma léxica *cochó* (ALGa)

De todos estes, só subsistiron como apelidos *Leitón* (con 131 ocorrencias), *Porca* (con 211) e *Cochón*, o máis frecuente de todos, con 584 ocorrencias.

Presenta a súa máxima concentración no concello de Poio, e está repartido nas áreas circundantes, con algunhas excepcións. A extensión desta forma é interesante porque, se a cruzamos coa área lexical de *cocho* (mapa confeccionado a partir de material inédito: cuestión 1667 do ALGa 'cerdo, -a, porco, -a')⁵, veremos que, fóra dos concellos de

⁵ Agradézolle a Mónica Ares a súa amabilidade ao confeccionarme o mapa correspondente e tamén a Xosé Afonso Álvarez a súa axuda coa confección técnica dalgúns mapas.

Silleda, Brión e Trabada (as concentracións nas cidades son menos significativas), todas elas se atestan en zonas onde non se utiliza *cocho* como voz común. Non parece, pois, moi aventurado pensar que a forma *Cochón* subsistiu nesa área porque, ao non utilizarse como voz común a forma *cocho*, evidentemente ningún derivado seu sería interpretado como forma malsoante.

3. APELIDOS POLIXENÉTICOS, TRAZOS DIALECTAIS E ESTANDARIZACIÓN

A distribución xeográfica actual dos apelidos pode iluminar diferentes aspectos da evolución fonética ou sobre os procesos de estandarización e da castellanización. Os casos aquí examinados son apelidos polixenéticos, quérese dicir, con orixe en diversos puntos. Isto é o que comparten, pois pertencen a grupos diversos: un é detopónimo (Eiriz), outro delexical (*Louzao*) e o último patronímico (*Martins*).

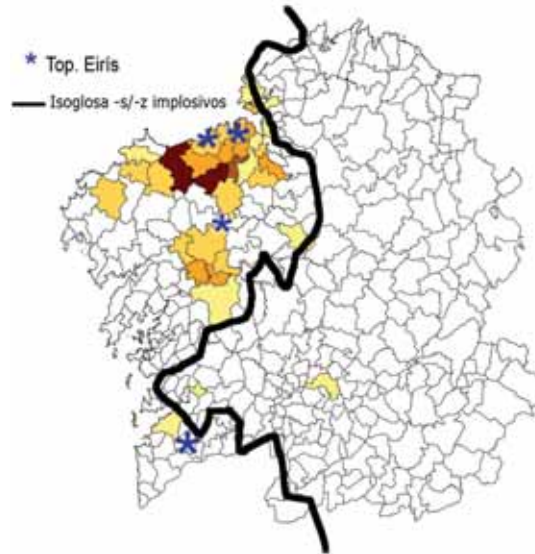
1. O topónimo *Eiriz* (ou *Eiris*) vén do nome persoal de orixe xermánica *Agericus*, en xenitivo (HGNB 5.10), como resultado probable dunha elisión da primeira parte do sintagma *villa Agerici*, como tantos outros topónimos galegos. A repartición dos apelidos con *-z* e *-s* é practicamente simétrica, pois teñen un número de ocorrencias moi similar: 638 e 531, respectivamente. Todas elas teñen orixe en diversos topónimos homónimos: *Eiriz* na Estrada (Po), Chantada e Folgoso do Courel (Lu), e *Eiris* en Oroso, Oleiros, Arteixo (Co) e O Porriño (Po).

As atestacións medievais correspóndense en parte tamén con apelidos actuais:

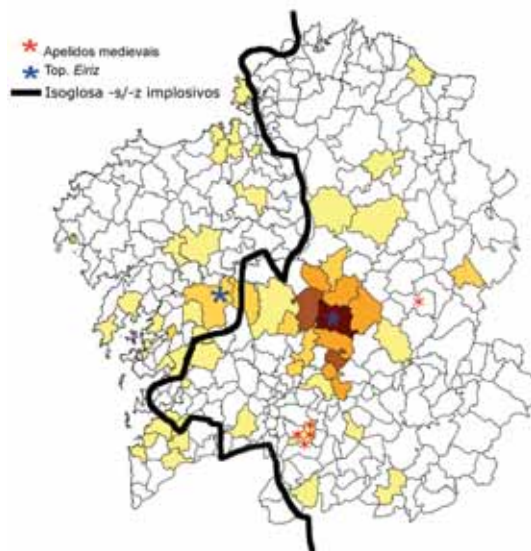
- Petro *Eiriz* de Sancta Eolalia (10.[942-977] TCelanova 225)
- Baltario *Eiriz* [fillo de Ericus Aulfiz] (10.[942-977] TCelanova 224)
- Aluito *Eiriz* (11.[1020-1052] TSamos 83)
- Eylo *Eiriz* = Eilo *Eiriz* (12.1105 TCelanova 163, 164)
- villa *Eiriz* (a.1168 TSamos 212-3)
- molinum de Uillanoua discurrere riuulo *Eiris* (a.1225 CDRamirás 192-193)

Se superpomos o mapa do seseo implosivo vemos que as formas de *Eiris* están situadas dentro da área actual con *-s* final, mentres que as que teñen *-z* final non só se corresponden coa área de *-z*, senón que penetran na outra. Non é estraño, porque a forma con *-z* é máis etimolóxica, e por iso perdura mesmo en zonas onde esta grafía xa non

se corresponde coa pronuncia moderna. Podemos considerar a outra como innovación, e de aí que se axuste máis á súa fronteira.

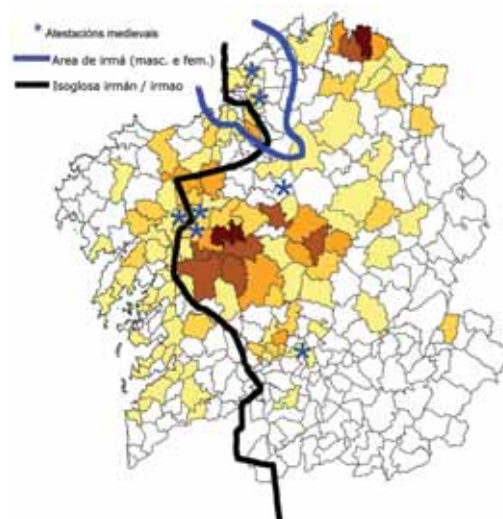
Mapa 4. Distribución actual do apelido *Eiris*

Mapa 5. Distribución actual do apelido *Eiriz*

2. *Louzaio*, *Louzán* e *Lozano* trátase dun apelido con orixe nun alcume que outorga calidades positivas ao seu portador (vén dun hipotético *LAUTIANUS, derivado do latín LAUTUS 'suntuoso'), na área semántica doutros semellantes, coma *Gallardo*, *Vizoso*, *Garrido* ou *Feito*. Aínda que actualmente está en desuso no léxico común (de feito, apenas ten respostas no *ALGa*), na Idade Media gozou de vitalidade por toda a Península, como así nos atestan os apelidos sobreviventes (port. *Loução*, *Louçã*, cast. *Lozano*) (Kremer 1974/75: 191). Podémolo documentar desde o século XII en distintas coleccións documentais de Galicia, que presentamos por orde cronolóxica:

Iohannes *Louzanus* (s.a. TSobrado II 274)
 Petrus *Lauciano* (a.1190 TSobrado I 217)
 I. *Louzano* (a.1228 DocCatOurense 114)
 Iohanne *Louzano* (a.1235 TCaaveiro 334)
 Iohanni dicto *Louzano* (a.1247 DocCatOurense 192)
 Gonçaluo *Loução* de Tarrío (a.1336 DocUnivSantiago 158)
 Aras *Louçãao* (a.1386 DocUnivSantiago 259)
 Pero *Loução* scripuã (a.1401[1414-150] TumboBieitoSantiago 42)
 Pedro *Louçao* (a.1434 CDMaia 64 [Cabanas])
 En port., *Loução* (Machado 1984: s.v.), desde 1258 (*Lauzani*, *Lauzano*, *Lozano*, *Louzaio*).

Mapa 6. Distribución actual do apelido Louzaio e isoglosas da terminación morfolóxica -án/-ao (*ALGa*)

Pois ben, este é un caso típico de apelido de orixe lexical polixenético, isto é, con orixe simultánea en diversos sitios, como demostran os documentos antigos. Consecuentemente, está bastante repartido por toda Galicia. Amais da información que nos proporciona o apelido da súa área na Idade Media, hoxe en día hai outros dous resultados deste étimo: *Louzáñ*, co resultado *-án* da terminación *-ANUS*, e o castelánismo *Lozano*, distribuídos en distintas proporcións:

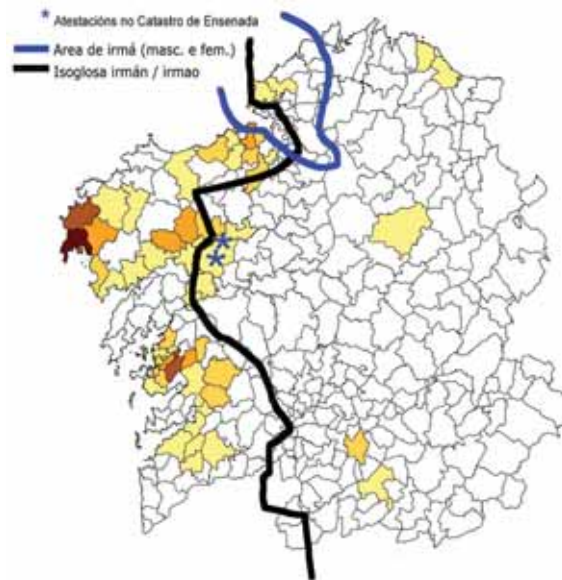
Número de ocorrencias modernas

Louzao	1.698
Louzau	10
Louzán	730
Lozano	3.032

A segunda forma patrimonial, *Louzáñ*, non se documenta na época medieval; as atestacións localizadas máis antigas son do séc. XVIII, procedentes do catastro do Marqués da Ensenada e situadas en Santiago:

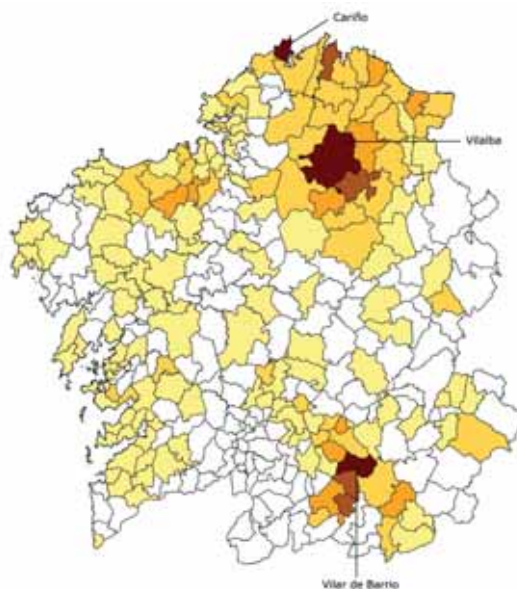
Maria Antonia *Louzan* ([costurera y planchadora] a.1752 CatastroSantiago 153)

Francisco *Louzan* ([labrador] a.1752 CatastroSantiago 168)

Mapa 7. Distribución actual do apelido *Louzán* e isoglosas da terminación morfolóxica *-án/-ao* (ALGa)

A maior densidade do apelido *Louzáán* dáse nesa área occidental da provincia da Coruña en que non se documentaba *Louzaao*; hai tamén algunhas áreas de concorrencia nas comarcas de Santiago, Vigo e A Mariña. Se se atende á terminación e se superpón o mapa morfolóxico do *ALGa* correspondente, obsérvase que as manchas están situadas en practicamente todos os casos dentro dos límites da isoglosa que delimita a solución *-án*. Isto non significa que a repartición dos apelidos *Louzáán/Louzaao* se corresponda coa área dialectal, xa que, ao facer o mesmo co mapa de *Louzaao* compróbase que, se ben as maiores densidades están dentro da zona de *-ao*, hai tamén moitas atestacións ao occidente desa área, e tamén na que actualmente ten como resultado *-á* (**Louzáá*).

Mapa 8. Distribución actual do apelido castelanizado *Lozano*

Isto móstranos que os apelidos, se ben reflicten as realidades dialectais, fano de maneira menos directa cós datos contemporáneos, sobre todo no que se refire aos límites modernos de certos fenómenos fonéticos e morfolóxicos (quizais máis que aos léxicos), ao testemuñarnos non só a realidade actual, senón tamén situacións pasadas. E isto é así porque hai que ter en conta outra variable, que é a permanencia das grafías etimolóxicas. A forma *Louzaao* é descendente gráfica directa da

medieval, tendo en conta que a partir do XVI os escribas prescindiron totalmente dos sinais de abreviación e, por tanto, tamén dos símbolos que no seu momento significaran resonancias nasais. Ademais, neste caso axustábanse á realidade fonética, pois a nasalidade resolveuse, desde moito antes (hai testemuños escritos desde o XIII), nos resultados modernos. Por tanto, debemos interpretar a forma *Louzao* como directamente procedente das medievais, *Louzan* como unha innovación, que reflectía na escrita as formas reais nas zonas occidentais e, finalmente, *Lozano*, a forma castelanizada, outra innovación, pero de causa e datación distinta.

O castelanismo é moito máis frecuente cás formas patrimoniais (3.023 ocorrencias fronte a 719 e 1.685), o que nos mostra que é un dos ítems en que a presión do castelán foi moi efectiva. Non se trata, desde logo, de inmigracións de casteláns portadores deste apelido. A propia composición demográfica de Galicia permite doadamente descartar isto: país tradicionalmente emigratorio, ata hai moi pouco tempo non contaba cunha compoñente inmigratoria de importancia. Os castelanismos nos apelidos que hai actualmente teñen un peso cuantitativo considerable (ao redor dun 15% no conxunto dos apelidos: vid. Boullón 2005), e pódense considerar como o froito da presión oficializadora exercida desde o propio tempo de creación dos rexistros, en maior ou menor grao, é dicir, desde o século XVI. Os testemuños máis antigos da forma *Lozano* que nos constan veñen do Catastro de Ensenada, e aparecen nas cidades de Santiago e da Coruña:

Francisco *Lozano* ([escrivano publico y real] a.1752 CatastroSantiago 93)
Gregorio *Lozano* Santiso ([escrivano real] a.1752 CatastroCoruña 97)

Se observamos a distribución xeográfica da forma castelanizada, o primeiro que vemos é que está repartida practicamente por todo o país. En segundo lugar, que as áreas de maior concentración correspóndense en boa medida coas áreas en que non había atestacións de *Louzao*: sueste de Ourense, nordeste de Lugo. Isto significa que, se ben nalgunhas áreas conviven a forma propia co castelanismo (como nas áreas metropolitanas da Coruña, Ferrol e Vigo, onde tamén hai *Louzan*), noutras hai unha distribución complementaria de ambas as dúas. Nas devanditas zonas de Lugo e Ourense as formas propias foron practicamente varridas polas espurias.

¿Por que o castelanismo triunfou máis nestas zonas ca noutras? ¿É que nas áreas correspondentes aos partidos xudiciais de Xinzo, Verín, Allariz, Ourense e Viana, por un lado, e Vilalba, Lugo, Mondoñedo, Ribadeo e Viveiro por outro, a presión castelanizadora dos xulgados respectivos foi máis forte ca noutras zonas? Para responder esta pregunta cumpriría un estudo comparativo das restantes formas castelanizadas para comprobar se hai maior concentración nesas áreas, e mais tamén un estudo intensivo dos rexistros nalgún concello en concreto para corroborar se efectivamente hai unha acción castelanizadora consciente. Para a castelanización dos apelidos, ata o momento téñense dado aproximacións cuantitativas e lingüísticas, pero faltan estudos específicos que marquen as liñas mestras (xeográficas e cronolóxicas) de actuación.

En certa maneira hai que poñer en relación o proceso de castelanización co da estandarización dos apelidos. No dominio lingüístico do español e no portugués, este proceso funcionou máis eficazmente, o que incidiu nunha menor variabilidade de formas. En Galicia os esforzos de regularización formal, normalmente non planificados, e suponse que dependentes da vontade dos funcionarios que encabezaban os diferentes rexistros, viñeron acompañadas moitas veces dunha decidida vontade castelanizadora. De maneira que agora podemos atopar como variantes dun apelido unha forma maioritaria (*Louzao*), unha variante dialectal (*Louzán*), a forma castelanizada (*Lozano*), e en ocasións, de forma moi minoritaria, incluso algunha variante fonética (*Louzau*, 10 ocorrencias).

3. A información que proporcionan as áreas xeográficas dos apelidos *Martís/Martíns* van na mesma dirección. O patronímico correspondente a *Martinus* (*Martiño* ou *Martín*, segundo estivese ou non en posición proclítica) foi extraordinariamente abundante na Idade Media (estivo entre os 10 primeiros dos século IX ao XIII: vid. Boullón 1999: 82-83). Como é habitual nos nomes de alta frecuencia, adoitaba representarse mediante unha abreviatura, tendencia que foi aumentando a medida que avanzaba a Idade Media, de maneira que contra o século XV apenas se constata de forma plena, isto é, sen abreviar. A maioría delas son abreviaturas por contracción (*marz*, *mrtz*, *mrz*, *mrz*, *mz*, *ms*, *mrt*), e hai algunha por suspensión (*mart*), sempre cun sinal de abreviación por riba da palabra. Porei algúns exemplos tirados de diversas coleccións documentais, desde o século XIII ata o XV, coa convención usual de indicar en cursiva o que son desenvolvementos do editor.

• **mart**

Johã *Martins* de Creende (a.1258 CDMaia 71)

Munjn *Martinz* (a.1274 [or.] CDRamirás 392)

• **marz**

Pedro *Miguel* e a uossa moler Maria *Martinz* (a.1314 CDMaia 151)

• **mrtz**

Domingo Martinz da Decolada (a.1302 [or.] CDRamirás 455)

Costança *Martinz* (a.1396 [or.] CDFerreira 101)

• **mrts**

Affonso *Martins* ([clérigo] a.1366 [or.] CDRamirás 520)

Fernã *Martins* filo de *Martino* da Gurgulla (a.1427 [or.] CDFerreira 189)

• **mrtiz**

Siluestre *Martinz* (a.1273 [or.] CDRamirás 386)

• **mrt**

Joã *Martinz* dito Pulga (a.1266 TLourenzá 170)

Pedro *Martins* notario del rey don Ffernãdo enos coutos de Sobrado (a.1300 CDMaia 51)

Johan *Martiz* morador de Juño ffillo de *Martin* Monys de Caamano (a.1342 [or.] DocNoia 17nº4)

Bernal *Martiz* coẽgo (a.1390 [or.] LTenzaHórreo 7R)

Martin Serpe ffillo de *Vasco Martiz* Serpe (a.1401 [1414-1500] TBicito-Santiago 41)

• **mrtz**

Aldonça *Martiz* (a.1305 [or.] CDRamirás 456)

• **mrrs**

Johan *Martiz* de Freytuxe (a.1379 [or.] CDFerreira 89)

• **mrr**

Esteuã *Martiz* de Gyssamõde (a.1342 [or.] DocNoia 16nº3)

• **mrtis**

Maria *Martis* (a.1380 [or.] CDRamirás 534)

• **mrz**

Johan *Martinz* dito Fame (a.1298 CDMaia 207 [Poio-Po])

Martino Martiz (a.1299 [or.] CDFerreira 40)

• **mrs**

Mor *Martins* (a.1346 [or.] CDRamirás 497)

Pedro *Martiz* notario plublyco por ell rey eno alfoz do Castelo de Tebra (a.1299 CDMaia 215)

• **mz**

Martin Martiz fillo de *Domingo Martinz* de Lezellães (a.1301 CDMaia 219 [A Caniza-Po])

Domingo Martiz e a vosa moller Maria *Martiz* (a.1278 [or.] CDRamirás 414)

• **ms**

Lopo *Martins* de Çidrãas (a.1457 LNotasRianxo 1445)

Son moi poucos, logo, os casos en que este apelido aparece por extenso. Outra cousa é como o vemos nas coleccións documentais editadas, pois moitos dos editores non indican que están desenvolvendo unha abreviatura. Os exemplos localizados e reproducidos a seguir proceden de fontes editadas en que si se seguiu ese criterio, o da indicación en cursiva das abreviaturas (ou, se non, foron comprobadas as lecturas por min persoalmente):

o archidiagoo don Ffernã **Martiz** (uigario ĩ Lugo) a.1278 CDMaia 75
 Domıgo **Martiz** de Lama (a.1278 CDMaia 75 [Oseira – Cea, Ou])
 Pedro **Martiz** de Paazos (a.1283 CDMaia 78 [Carballedo])
 Tereiya **Martıs** (a.1299 [or.] CDRamirás 451)
 Johã **Martiz** (a.1301 CDMaia 219 [Crecente-Po])
 Beęyto **Martiz** notario público jurado do conęello de Noya (a.1376 [or.] DocNoia 21n^o7)

Este excursio sobre as abreviaturas textuais nos documentos medievais non é un mero pretexto de erudición filolóxica, senón que o traio a colación porque considero que tivo que ver coa fortuna (ou *desfortuna*) posterior do apelido. O galego comezou a desaparecer dos documentos notariais a finais do século XV, coincidindo co inicio da instalación da práctica dos rexistros parroquiais, o que se fixo xa en castelán. De maneira semellante ao que fan hoxe algúns editores de textos medievais pouco escrupulosos, posiblemente os escribas daquela, xa alfabetizados en castelán (desde o século XV debían pasar un exame de suficiencia en castelán), desenvolvían esa abreviatura coa forma castelá: escribían *Martınez*. Creo que iso propiciou a presenza contundente da forma castelá, fronte á forma galega, que se foi volvendo residual (hoxe representa un 0,9% con respecto á outra). Paréceme que é máis fácil adquirir o hábito de desenvolver unha abreviatura dunha maneira determinada que cambiar unha forma extensa galega por outra en castelán. Iso non pasou con outros patronímicos, tamén moi frecuentes, que non presentaban a distorsión da abreviatura, coma *Vázquez*, *Méndez*, *Paz* (ou *Páez*)⁶ ou *Estévez*. Soamente aquelas que teñen unha presenza

⁶ Aínda que este patronímico presentaba unha problemática en parte semellante, pois era moi habitual a súa representación coas abreviaturas *płz* ou *pl*, herdadas da tradición gráfica latina. No entanto, creo que aquí a homonimia do resultado *Paz* co

cuantitativamente importante poden considerarse castelanismos: no cadro seguinte vemos que están nese caso *Martínez*, sobre todo, e en menor medida *Menéndez* (un 5,6% con respecto á forma propia, *Méndez*) e *Peláez* (o mesmo número de formas ca *Páez*, pero un 2,6% con respecto a todas as variantes galegas dese ítem). Nos outros ítems son as formas castelánas as que se poden considerar moi minoritarias.

Formas galegas		Formas castelás/castelanismos	
MARTINS	800	MARTÍNEZ	113.431 (99,1%)
MARTIS	207		
PÁEZ	531	PELÁEZ	531 (2,6%)
PAZ	17.695		
PAIS	2.388		
PÁIZ	4		
ESTÉVEZ	19.650	ESTÉBANEZ	46 (0,23%)
MÉNDEZ	22.734	MENÉNDEZ	1.268 (5,6%)
VÁZQUEZ	101.799	VELÁZQUEZ	256 (0,26%)

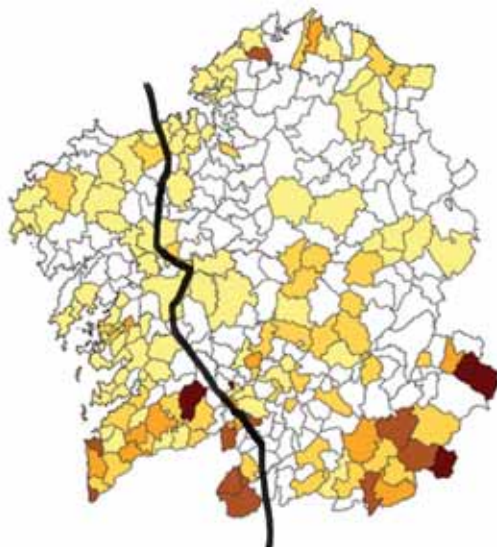
No que respecta á distribución cartográfica deste apelido, a forma máis etimolóxica, *Martíns*, ten representación ao longo e largo de toda a xeografía galega, e a súa maior densidade non ten que ver coa actual distribución dos plurais en *-ns/-s* (tipo *pantalóns/pantalós*), como se pode ver se superpomos un mapa ao outro.

A maior concentración dos apelidos está no sur de Galicia, isto é, na zona limítrofe de Portugal. Non é casual, por suposto. En Portugal non houbo a interferencia do castelán e a forma que se regularizou foi *Martíns*. Debeu ser a influencia desa forma no país veciño a que asegurou a permanencia da forma tradicional galega. Os efectos de estandarización antroponímica eliminaron en Portugal outras posibles solucións dialectais, que, no entanto, si tiveron os seus continuadores en Galicia. A forma *Martís* (que non aparece no *Dicionário* de Machado

substantivo común influíu para que non se identificara co patronímico de *Paio* (*Pelayo* en castelán), e por tanto se mantivese inalterado. O patronímico máis recoñecible, *Páez*, ten exactamente o mesmo número de ocorrencias cá forma castelánizada, *Peláez* (531), o que indica que, aínda que en menor medida, tamén sufriu un proceso de castelánización. Por último, a variante *Pais* era xa dificilmente identificable co apelido castelán correspondente, o que a preservou mellor.

[1984]), documéntase en Galicia, pero non só onde sería esperable, na área central de Galicia (onde só se atesta no Saviñao e na área metropolitana da Coruña), senón que presenta a súa concentración máis alta na península da Barbanza, na Baña e en Negreira (A Barcala), área de plural en *-ns* nos singulares en *-n* (*pantalóns*). Está claro que o patronímico non é un plural, pero hai topónimos que coa mesma terminación fonética, sexan ou non plurais, se adaptan conforme á regra morfolóxica dos plurais (cf. *Aríns* en Santiago < *Arís* < *Aríz* < ALARICI, HGNB 6.13).

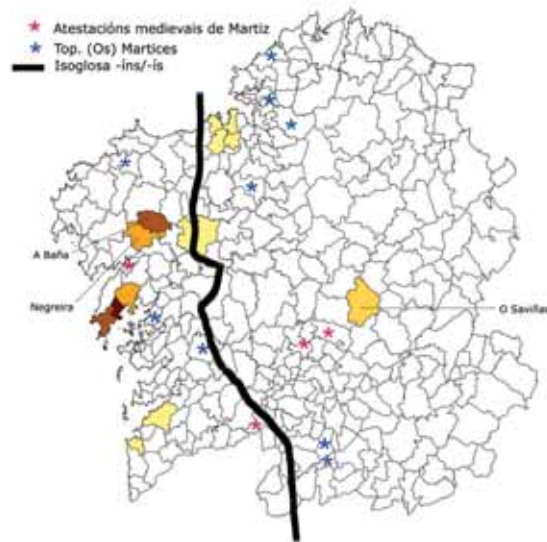
Creo, logo, que as formas en *-íns* son máis abundantes e están repartidas por toda Galicia porque aquí operou un factor, a presión uniformizadora de escrita, que non existía no léxico común, pois nestas alturas (a partir do XVI) o seu desenvolvemento era case exclusivamente oral.

Mapa 9. Distribución actual do apelido *Martíns* e isoglosa da terminación do plural *-ns* (*ALGa*)

O apelido, non obstante, estaba sometido a unha presión uniformizadora, que, por un lado, motivou o establecemento da forma castelá (*Martínez*), e, por outro, consentiu a permanencia da forma medieval (*Martíns*), independentemente da solución oral para os plurais en *-ín* (que non son moi numerosos, sobre todo en comparación cos en *-án* e en *-ón*). Por outro lado, a forma máis innovadora e menos etimolóxica (pois perdera totalmente a nasal orixinal) maniféstase esporadicamente por toda Galicia, como de-

mostra a presenza do topónimo *Os Martices*, plural de *Martiz*⁷, non só na área que hoxe corresponde a *pantalós*, senón tamén na área occidental de Galicia (Cabana de Bergantiños, Vilagarcía e Cotobade).

Mapa 10. Distribución actual do apelido *Martís*, con indicación do topónimo *(Os) Martices* e isoglosa da terminación *-ns* (*ALGá*)

En definitiva, a existencia do topónimo *Os Martices* e mais esa área compacta de *Martís* no bloque occidental parecen indicar que o plural en *-ís* procedente de *-INES* puido existir na actual área de *-íns*. As atestacións medievais que posuímos non son concluíntes por tratarse na súa maior parte de resolución de abreviaturas, pero as poucas que seleccionamos por consideralas fiables revélanos un *Martiz* de Noia, actual área de plural en *-ns*. Por outro lado, son poucos os estudos feitos sobre dialectoloxía medieval que expliquen a presenza destas formas nesta área; hai, sobre todo, aproximacións cronolóxicas, que dan fe do temperán do fenómeno da desnasalización (Lorenzo 1988: 315; Mariño 2002). A única tentativa de descrición diatópica que parte de datos fiables, é dicir, dunha boa edición textual, a de Maia, foi feita

⁷ Formación toponímica semellante a *Os Dicez*, *Os Martiños*, con dez ocorrencias, nos concellos de Barreiros (Lu), Cabana de Bergantiños, Cabanas, Mesía, Monfero, Valdoviño (Co), Cotobade, Vilagarcía de Arousa (Po), Porqueira e Rairiz de Veiga (Ou).

nunha altura en que aínda non estaban difundidos os estudos de dialectoloxía galega moderna nin o ALGa, e por tanto tampouco puido establecer comparacións máis que aproximativas:

Existiría já no galego medieval uma repartição geográfica dos dois tipos de terminação com e sem nasal? Ou oferecería a língua, nessa época, diferentes possibilidades, tendo ocorrido posteriormente a fixação em cada uma das soluções de acordo com as regiões? A localização geográfica das formas [...] parece permitir concluir que existiría já uma distribuição geográfica dos dois tipos de variantes. Assim, a variante *-oos* surge em documentos da província de Lugo (cf. 1475 L48) ou do norte da província da Coruña (cf. 1516 C18), localizados, portanto, dentro da área actual de *-ós*; quanto às variantes gráficas *-ôos*, *-ôons* e *-oos*, elas parecem ocupar uma área mais vasta do que a da moderna solução *-óys*, penetrando muito mais para oriente do que acontece actualmente: podem registrar-se na metade ocidental da província de Lugo segundo unha linha que passa por Lourenzá, Lugo e Monforte (CDMaia: 608).

Como vemos, aquí apúntase o contrario dos datos que nós presentamos: testemuños medievais en *-ís* en área actual de *-íns*, fronte a testemuños medievais de *-óms* en área actual de *-ós*. Son poucos datos para tirar conclusións definitivas sobre os resultados dialectais históricos da desnasalización nese contexto fonético, tendo en conta ademais, para os datos procedentes dos apelidos, que sempre puideron producirse migracións que producen a súa dispersión e posterior propagacións en áreas concretas. Pero os datos toponímicos (*Os Martices*) apuntan no mesmo sentido. En calquera caso, cómpre chamar a atención sobre a necesidade de estudar os datos onomásticos á hora de confeccionar un mapa dialectolóxico diacrónico que dea conta da evolución dos fenómenos fonéticos ou morfolóxicos.

4. CONCLUSIÓNS

Da análise da distribución areal dos apelidos actuais, xunto coa das súas documentacións históricas e o seu número de ocorrencias, infírense as peculiaridades dos seus movementos de expansión, pois están condicionados pola súa orixe: se son topónimos (polixenéticos ou monoxenéticos), se son patronímicos ou se son delexicais. A partir deles pódense tirar diferentes tipos de información.

- As vías de difusión dos apelidos monoxenéticos, especialmente se teñen a súa orixe nun topónimo único (coma o caso de *Boullón* e *Xove*), mostran os movementos de poboación, polo que son de interese tamén para os estudos demográficos e históricos.

- Nos apelidos de tipo léxico vemos como a carga semántica pode influír na súa difusión, ou mesmo na súa desaparición en determinadas áreas, pois a interdición funciona aquí máis ca no léxico común, como vemos no caso de *Cochón*.

- A coincidencia coas isoglosas léxicas non é casual: a difusión polas vías de comunicacións, condicionada polos impedimentos xeográficos, é a mesma: os homes, as súas palabras e os apelidos viaxan xuntos. Porén, o propio carácter fosilizado de moitas formas vixentes nos apelidos e perdidos no léxico común fan que poñan de relevo estadios da lingua anteriores ao actual ou que dean indicios sobre a difusión de certos fenómenos fonomorfolóxicos (coma a desnasalización en posición final, como en *Martíns/Martís*, ou a terminación *-ao/-án* en *Louzán/Louzao*), ou fonéticos, coma a isoglosa do *-s/-z* implosivo (*Eiriz/Eiris*).

- Outro elemento que compre ter en conta é a influencia da regularización da escrita. Hai maior resistencia das formas máis etimolóxicas: os rexistros escritos posiblemente fosen refractarios aos cambios que non implicasen a castelanización. Por iso as formas máis antigas poden indicar non soamente a súa presenza en determinadas zonas senón tamén que, despois de producirse o cambio lingüístico, os apelidos se mantiveron sen cambiar. Independentemente da deriva da lingua común, a presión uniformizadora motiva a resistencia dos *Louzao*, ou a forma *Martíns* na raia con Portugal.

- En relación con isto, está a presión do castelán, especialmente forte a partir do século XVI: isto produciu a aparición de formas castelanizadas que en ocasións superan cuantitativamente as formas xenuínas, como é o caso de *Lozano* ou *Martínez* fronte a *Louzao/Louzán* ou *Martíns/Martís*. Cumpriría unha nova política lingüística para contribuír a restaurar as deturpacións producidas ao longo dos últimos séculos no corpus dos nosos apelidos.

BIBLIOGRAFÍA

- Academia das Ciências de Lisboa (2001): *Dicionário da língua portuguesa contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa*. Lisboa: Verbo.
- Academia de la Llingua Asturiana (2000): *Diccionariu de la llingua asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- ALE* = *Atlas Linguarum Europae*, I, 3-4 (1983-1990). Assen-Maastricht: Van Gorcum; I, 5-6 (1998-2004). Rome: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- ALGa* = C. García / A. Santamarina (dir.) (1990-): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega.
- Alinei, M. (1974): «Semantic density in linguistic geography: a study of some romance words related to the wheel» en A. A. Weijnen / M. Alinei (eds.): *The wheel in the Atlas Linguarum Europae. Heteronyms and semantic density*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 16-28.
- Alinei, M. (1996 e 2001): *L'Origine delle lingue d'Europa*. vol. I: *La teoria della continuità*; vol. II: *Continuità dal Mesolitico all'età del Ferro nelle principali aree etnolinguistiche*. Bologna: Il Mulino.
- Alinei, M. (1997): «La teoria della continuità ed alcuni esempi di lunga durata nel lessico dialettale neolatino», *Rivista Italiana di Dialettologia* XXI, 73-96.
- Alinei, M. (2001): «Confini dialettali, confini archeologici: verso una dialettologia interdisciplinare» en G. Marcato (ed.): *I confini del dialetto, Atti del Convegno di Sappada / Plodn (Belluno, 2000)*. Padova: Unipress, 75-94.

- Alinei, M. (2001): «Conseguenze delle nuove teorie indoeuropeistiche sulla dialettologia romanza», *Estudis romànics* XXIII, 7-47.
- ALiR = *Atlas Linguistique Roman*, I (1996), II (2001). Centre de Dialectologie de Grenoble – Rome: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Alonso Montero, X. (1974): *Galicia vista por los no gallegos: cuatrocientos autores, de Estrabón a Luis Entralgo*. Madrid: Júcar.
- Alonso Obregón, X. (1983): *Na miña aldea*. [s.l.]: [s.n.].
- Alvar, Manuel (1985-89): *Léxico de los marineros peninsulares*. Madrid: Arco Libros.
- Álvarez, R. (2002): «Viño novo en odres vellos: os nomes do millo» en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega – Consello da Cultura Galega, 69-94.
- Álvarez-Sanchís, J. R. (1999): *Los Vettones*. Madrid: Real Academia de la Historia.
- ALLA = Academia de la Llingua Asturiana (2000).
- Andrade Cernadas, J. M. (1995): *O Tombo de Celanova: estudio introductorio, edición e índices: (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Annequin, C. (dir.) (2004): *Atlas culturel des Alpes. De la Préhistoire à la fin du Moyen Âge*. Grenoble-Paris: Picard.
- Anthony, D. (1986): «The 'Kurgan Culture', Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration», *Current Anthropology* 27, 4, 291-313.
- Arenas, J. A. (2002): «Die Kelten in Hispanien: Schlüssel zu ihrer Identifikation und offene Fragen», *Veleia* 18-19, 11-37.
- Arias Cuenllas, M. (1981): «El Monasterio de Samos desde sus orígenes hasta el s. XI», *Archivos Leoneses* 70, 267-350.
- Ascoli, G. I. (1878): «Schizzi franco-provenzali», *Archivio Glottologico Italiano* III, 71-120.
- Aurenhammer, F. (1991): «Voronoi Diagrams – A Survey of a Fundamental Geometric Data Structure», *ACM Computing Surveys* 23, 3, 345-405.
- Ávila y La Cueva, F. (1995): *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*, [ed. facsimilar do ms. de 1835-50]. [Pontevedra]: Consello da Cultura Galega.

- Balboa, X. (1992): *O monte en Galicia*. Vigo: Xerais.
- Baliñas Pérez, C. (1992): *Do mito á realidade: a definición social e territorial de Galicia na Alta Idade Media (séculos VIII e IX)*. Santiago de Compostela: Fundación Universitaria de Cultura.
- Baliñas Pérez, C. (1998): *Gallegos del año mil*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 262-289
- Baltar Veloso, R. (2005): «O nome dourado da *xoubas*», en A. I. Boullón Agrelo / J. L. Couceiro / F. Fernández Rei (eds.): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 41-43.
- Barrantes, R. / P. E. Smouse / H. W. Mohrenweiser / H. Gershowitz / J. Azofeifa / T. D. Arias / J. V. Neel (1990): «Microevolution in lower Central America: genetic characterization of the Chibcha-speaking groups of Costa Rica and Panama, and a consensus taxonomy based on genetic and linguistic affinity», *American Journal of Human Genetics* 46, 63-84.
- Barreca, F. (1987): *La Sardegna fenicia e punica*. Sassari: Chiarella.
- Barreiros, G.: (1968): *Chorographia*. Coimbra: Acta Universitatis Conimbricensis [orixinal de 1561].
- Barriuso Fernández, E. (2002): *Atlas léxico marineru de Asturias*. [Oviedo]: Real Instituto de Estudios Asturianos.
- Bas, B. (1983): *As construcións populares: un tema de Etnografía en Galicia*. A Coruña: Edición do Castro.
- Bascuas López, E. (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Anexo 51 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Beekes, R. S. P. (1995): *Comparative Indo-European Linguistics*. Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins.
- Beleza, S. / L. Gusmao / A. Amorim / Á. Carracedo / A. Salas (2005): «The genetic legacy of western Bantu migrations», *Human Genetics* 117, 366-375.
- Bermejo Barrera, J. C. (1989): *Parentesco, familia y matrimonio en la historia de Galicia*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Bernardo, P. de (2002): «Centro y áreas laterales: formación del celtibérico sobre el fondo del celta peninsular hispano», *Palaeohispanica* 2, 89-132.

- Bessat H. / C. Germi (2001): *Atlas toponymique Savoie, Vallée d'Aoste, Dauphiné, Provence*. Grenoble: ELLUG.
- Blanco, D. (1992): *A poesía popular en Galicia 1745-1885*. Vigo: Xerais.
- Blas Cortina, M. A. de (2001): «El origen geológico, galaico, del ejemplar de Marabiu (Teverga, Asturias) y consideraciones culturales sobre los útiles-arma, calificados de 'hachas nórdicas' del Noroeste ibérico», *Trabajos de Prehistoria* 58, 2, 143-158.
- Bocchi, G. / M. Ceruti (2001): *Le radici prime dell'Europa*. Milano: Bruno Mondadori.
- Bonnaud, P. (1981): *Terres et langages: peuples et régions*. Thèse de doctorat. Clermont-Ferrand.
- Bouhier, A. (1979): *La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agraire*. La Roche-sur-Yon (Vendée): Université de Poitiers.
- Bouhier, A. (2001): *Galicia. Ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia – Caixanova [orixinal francés de 1979]
- Boullón Agrelo, A. I. (1999): *Antroponimia medieval galega (séculos VIII-XII)*. Tübingen: Niemeyer.
- Boullón Agrelo, A. I. (2002): «Onomástica e dialectoloxía: a propósito de *raposo* e *golpe*» en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*, Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega – Consello da Cultura Galega, 115-136. <http://www.consellodacultura.org/mediateca/pubs.pdf/dialectoloxia.pdf>
- Boullón Agrelo, A. I. (2005): «The surnames in Galicia today: characterization and description», en *XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche, Pisa, 28 agosto - 4 settembre 2005* (no prelo).
- Bouvier, J. C. (1976): *Les parlers provençaux de la Drôme*. Paris: Klincksieck.
- Bouza Brey, F. (1982): *Etnografía y Folklore de Galicia*. Vigo: Xerais.
- BRADS = *Bollettino del repertorio dell'atlante demologico sardo*. Cagliari: Università / Facoltà di Lettere e Filosofia.
- Brión, M. / A. Salas / A. González-Neira / M. V. Lareu / Á. Carracedo (2003): «Insights into Iberian population origins through the cons-

- truction of highly informative Y-chromosome haplotypes using biallelic markers, STRs, and the MSY1 minisatellite», *American Journal of Physical Anthropology* 122, 147-161.
- Brión, M. / B. Quintáns / M. Zarrabeitia / A. González-Neira / A. Salas / V. Lareu / C. Tyler-Smith / Á. Carracedo (2004): «Microgeographical differentiation in Northern Iberia revealed by Y-chromosomal DNA analysis», *Gene* 329, 17-25.
- Búa, J. C. (1997): «Dialectos indoeuropeos na franxa occidental hispánica», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia (Santiago de Compostela 16-19 de decembro de 1996)*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 51-99.
- Búa, J. C. (2000): *Estudio lingüístico de la teonimia lusitano-gallega*. Tese de doutoramento. Universidad de Salamanca.
- Büchi, E. (1998): «Los antropónimos de origen toponímico: reflexiones metodológicas a partir de ejemplos del dominio lingüístico asturiano», en Ana M^a. Cano González (ed.): *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actas del IX Coloquio (Uviéu / Oviedo, 26-29 de octubre 1995)*. Tübingen: Max Niemeyer, 1-33.
- Caamaño Suárez, M. (2004): *As construcións da arquitectura popular*. Santiago de Compostela: Colexio de Arquitectos Técnicos.
- Cabeza Quiles, F. (1992): *Os nomes de lugar*. Vigo: Xerais.
- Calo Lourido, F. (1994): *A plástica da cultura castrexa galego-portuguesa*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Calo Lourido, F. (2004a): «Breves apuntamentos sobre a especificidade do home de mar», *Ardentía, Revista Galega de Cultura Marítima e Fluvial* 1, 62-65.
- Calo Lourido, F. (2004b): «Patrimonio móbil, fluído e movemento perpetuo conforman a praxe haliéutica e a cosmovisión do home do mar», en M. Fernández Senra / X. Fernández Senra (coords.): *I Congreso do patrimonio etnográfico galego. In memoriam Xaquín Lorenzo Fernández 'Xocas'*. Ourense: Deputación, 93-104.
- Calleja Puerta, M. / S. Beltrán Suárez (2002): «El espacio centro-occidental de Asturias en el siglo VIII», en VV.AA.: *La época de la monarquía asturiana. Actas del simposio celebrado en Covadonga (8-10 de octubre de 2001)*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, 63-109.

- Cano González, A. M^a. (1977): «El habla de Somiedo (occidente de Asturias)», *Verba* 4, 174-299.
- Cano González, A. M^a. (1978): «El habla de Somiedo (occidente de Asturias)», *Verba* 5, 113-258.
- Cano González, A. M^a. (1982): *Vocabulario del bable de Somiedo*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Canobbio, S. / G. Iannaccaro (2000): *Contributo per una bibliografia sulla dialettologia percettiva e soggettiva*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Cappello, N. / S. Rendine / R. Griffo / G. E. Mamei / V. Succa / G. Vona / A. Piazza (1996): «Genetic analysis of Sardinia: I. data on 12 polymorphisms in 21 linguistic domains», *Annals of Human Genetics* 60, 125-141.
- Carballeira Anllo, X. M. / C. Ares Vázquez / C. Hermida Guliás / P. Iglesias Sierra / X. M. Lema Suárez / R. López Fernández (2000): *Gran diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Xerais.
- Carballo Arceo, L. X. (2003): «La dorsal gallega como barrera intracultural durante la Edad del Hierro», *Madridrer Mitteilungen* 44, 333-345.
- Carballo Arceo, L. X. / J. L. Naveiro López / J. Rey Castiñeira (1988): «Problemas de compartimentación espacial do castrexo galaico», *Trabalhos de Antropologia e Etnologia* XXVIII, 3-4, 167-178.
- Carmona, J. (1990): *El atraso industrial de Galicia. Auge y liquidación de las manufacturas textiles (1750-1900)*. Barcelona: Ariel.
- Caro Baroja, J. (1942): «Observaciones sobre la hipótesis del vascoiberismo considerada desde el punto de vista histórico», *Emerita* X, 2, 236-286 e XI, 1, 1-59.
- Carpitelli E. (1994): *Modelli fonetici e fonologici nell'analisi delle strutture vocaliche: il caso della dittongazione nei dialetti apuani*. Thèse de doctorat. Université de Florence.
- Carreras Candi, F. (1980): *Geografía general del Reino de Galicia*. A Coruña: Ediciones Gallegas.
- Carreras i Verdaguer, C. (1998): *Geografía Humana*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Casares, J. (1961): *Cosas del lenguaje: Etimología, lexicología, semántica*. Madrid: Espasa-Calpe.

- CatastroCoruña = *La Coruña 1752. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*. Madrid: Tabapress, 1990. [introducción de B. Barreiro]
- CatastroSantiago = *Santiago de Compostela 1752. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*. Madrid: Tabapress, 1990. [introducción de A. Eiras Roel]
- Cavalli-Sforza, L. L. / A. Piazza / P. Menozzi / J. Mountain (1988): «Reconstruction of human evolution: Bringing together genetic, archaeological and linguistic data», *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 6002-6008.
- CDFerreira = J. I. Fernández de Viana y Vieites (1994): *Colección diplomática del monasterio de santa María de Ferreira de Pantón*. Lugo: Deputación Provincial.
- CDMaia = Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-portugués. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XII ao século XVI (com referêncía à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- CDOseira = M. Romaní Martínez (1989): *La colección diplomática de santa María de Oseira (1025-1310)*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- CDRamirás = M. Lucas Álvarez / P. P. Lucas Domínguez (1988): *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media. Colección diplomática*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria (1991): *Vecindario de Ensenada: 1759, vol. II: Galicia, Granada, Guadalajara, Madrid, Mancha, Murcia, Palencia*. Madrid: Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria – Tabapress.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum* II. Ed. E. Hübner. Berlin 1869. *Supplementum*, 1892. *Addimenta* en *Ephemerides Epigraphicae* VIII e IX, Berlin, 1899-1902.
- CIRG = *Corpus de Inscrições Romanas de Galicia, I, Provincia de A Coruña*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 1991. [ed. G. Pereira-Menaut]
- CODOLGA = J. E. López Pereira (dir.): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://corpus.cirp.es/CODOLGA/>].

- Concepción Suárez, J. (2001): *Diccionario toponímico de la montaña asturiana*. Oviedo: KRK.
- Contini, M. (1987): *Etude de géographie phonétique et de phonétique instrumentale du sarde*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Contini, M. (2004): «Noragugume, cosí vicina a Nuoro...», en L. Grimaldi / G. Mensching (eds.): *Su sardu. Limba de Sardigna e limba de Europa. Atti del congresso (Berlino 30 novembre - 2 dicembre 2001)*. Cagliari: CUEC, 113-137.
- Contini, M. / N. Capello / R. Griffio / S. Rendine / A. Piazza (1989): «Géolinguistique et géogénétique: une démarche interdisciplinaire», *Géolinguistique* 4, 129-197.
- CORGA = M. López Martínez / F. García Gondar (dirs.): *Corpus de Referencia do Galego Actual*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://corpus.cirp.es/CORGA/>].
- Corominas, J. (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae: els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.
- Corominas, J. / J. A. Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Correa, J. A. (1985): «Consideraciones sobre las inscripciones tartesias», en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Universidad de Salamanca, 377-395.
- Correa, J. A. (1992): «La epigrafía tartesia», en D. Hertel / J. Untermann: *Andalusien zwischen Vorgeschichte und Mittelalter*. Köln: Böhlau Verlag, 75-114.
- Cortêsão, A. A. (1912): *Onomástico medieval português*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Cossu, M. G. (2000): *Unité et variabilité phonétique des parlers sardes méridionaux*, Thèse de doctorat en Sciences du Langage. Grenoble: Université Stendhal.
- Couceiro, J. L. (1976): *El habla de Feás*. Anexo 5 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Cumio (1999) = X. Feixó (dir.): *Diccionario Cumio da lingua galega*. Vigo: Edicións do Cumio.

- Cunliffe, B. (1997): *The Ancient Celts*. London: Penguin Books.
- D'Andeli = «Bataille des vins», en A. Héron (ed.): *Oeuvres de Henri d'Andeli, trouvère normand du XIIIe siècle*. Paris: Claudin, 1881.
- Dangréaux, B. (2001): «Production et diffusion de la céramique 'allobroge'». État de la question», *Revue archéologique de la Narbonnaise* 34, 139-155.
- Dangréaux, B. (2004): «La céramique dite 'allobroge'», en C. Jourdain-Annequin et alii (eds.): *Atlas culturel des Alpes. De la Préhistoire à la fin du Moyen Âge*. Grenoble-Paris: Picard, 176-177.
- David, P. (1947): *Etudes historiques sur la Galice et le Portugal: du VI au XII siècle*. Coimbra: Instituto de Estudos Históricos.
- Delitala, E. (1966): «La documentazione sulla festa di San Giovanni in Sardegna», *Bollettino del repertorio dell'atlante demologico sardo* 1.
- Devanceiros = Ferro Coucelo, X. (1967): *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*. Vigo: Galaxia.
- Devoto, G. / G. Giacomelli (1972): *I dialetti delle regioni d'Italia*. Firenze: Sansoni.
- Diebold, A. (1987): «Linguistic Ways to Prehistory», en S. N. Skomal / E. C. Polomé (eds.): *Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man, 19-71.
- Dobesch, G. (1983): «Historische Fragestellungen in der Urgeschichte», en S. Deger-Jalkotzy (ed.): *Griechenland, die Ägais und die Levante während der 'Dark Ages' vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr. Akten des Symposiums von Stift Zwettl (NÖ) 11-14. Oktober 1980*. Wien: Akademie Verlag, 179-239.
- DocCatOurense = E. Duro Peña (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- DocNoia = M. C. Barreiro García (1995): *A documentación notarial do concello de Noia (ss. XIV-XVI). Lectura, edición e léxico*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- DocUnivSantiago = Justo Martín, Mª X. / M. Lucas Álvarez (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237/1537). Edición diplomática*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Domingo, X. (1989): *Memoria de Galicia*. [s.l.]: Renfe.

- Domínguez Castro, L. (1996): *Víñas, viños e xentes do Ribeiro. Economía e patrimonio familiar: 1810-1952*. Vigo: Xerais.
- Domínguez, Luis / N. Venade (2004): *As euro-regiões e o futuro da Europa: o modelo da Euro-região Galiza-Norte de Portugal*. Porto: Eixo Atlántico.
- Dubert, I. (1992): *Historia de la familia en Galicia durante la época moderna. 1550-1830. (Estructuras, modelos hereditarios y conflictividad)*. A Coruña-Sada: Edicións do Castro.
- Dubert, I. (2001): *Del campo a la ciudad. Migraciones, familia y espacio urbano en la Historia de Galicia, 1708-1924*. Santiago de Compostela: Nigra Imaxe – Consorcio de Santiago.
- Duro Peña, E. (1972): *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección documental*, Ourense: Instituto de Estudios Orensano “Padre Feijoo”.
- Duro Peña, E. (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- EC = E. Carreira Álvarez (1954): «Contribución al estudio de la flora gallega», *Anales del Instituto Botánico A. J. Cavanilles* 13, 499-532.
- Eiras Roel, A. (1989): «El señorío gallego en cifras. Nómina y ranking de los señores jurisdiccionales», *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXXVIII, 113-135,
- Eiras Roel, A. / O. Rey Castelao (eds.) (1994): *Migraciones internas y medium-distance en la Península Ibérica, 1500-1900*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Encarnação, J. d' (1975): *Divindades indígenas sob o domínio romano em Portugal. Subsídios para o seu estudo*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda.
- Enquisa do Ateneo (1990): *Nacemento, casamento e morte en Galicia. Respostas á Enquisa do Ateneo de Madrid (1901-2)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ernout, A. / A. Meillet (1985): *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Éditions Klincksieck.
- Estravís (1995) = Alonso Estravís, I.: *Dicionário da língua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Evans, D. E. (1993): «The Identification of Continental Celtic with special reference to Hispano-Celtic», en J. Untermann e F. Villar (eds.): *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre*

- Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Colonia 25-28 de noviembre de 1989)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 563-607.
- EA = M. Mayor / T. Díaz (1977): *La flora asturiana*. Gijón: Ayalga.
- Fábregas Valcarce, R. (1991): *Megalitismo del noroeste de la Península Ibérica: Tipología y secuencia de los materiales líticos*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Fábregas Valcarce, R. (1993): «Representaciones de bulto redondo en el megalitismo del Noroeste», *Trabajos de Prehistoria* 50, 87-101.
- Fábregas Valcarce, R. (2001): *Los petroglifos y su contexto. Un ejemplo de la Galicia meridional*. Vigo: Instituto de Estudios Vigueses.
- Fábregas Valcarce, R. / R. Bradley (1999): «La ley de la frontera: grupos rupestres galaico y esquemático y prehistoria del Noroeste de la Península», *Trabajos de Prehistoria* 56, 1, 103-114.
- Fariña Jamardo, X. (1982): *Concellos abertos na Limia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Fariña Jamardo, X. (1996): *A parroquia rural en Galicia*. Santiago de Compostela: EGAP.
- Fariña Tojo, J. (1980): *Los asentamientos rurales en Galicia*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local.
- Fernandes, A. de Almeida (1997): *Toponímia portuguesa. Exame a um dicionário*. Tarouca: Associação para a Defesa da Cultura Arouquense.
- Fernández Cortizo, C. (1991): «Estrategias familiares y pequeña explotación campesina en la Galicia del siglo XVIII», en P. Saavedra e R. Villares (eds.): *Señores y campesinos en la península Ibérica, siglos XVIII-XX. Campesinado y pequeña explotación*. Barcelona: Crítica – Consello da Cultura Galega, 310-345.
- Fernández Cortizo, C. (1992): «Trabajar por sus oficios fuera del Reino. El éxodo estacional en la Tierra de Montes, ss. XVII-XIX», en A. Eiras Roel (ed.): *Aportaciones al estudio de la emigración gallega. Un enfoque regional*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 45-60.
- Fernández Cortizo, C. (2001): *La tierra de montes en el siglo XVIII. Estructura demográfica en una sociedad rural*. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández de Palencia, A. (1490): *Universal vocabulario en latín y en romance*. Sevilla: Paulus de Colonia.

- Floriano Cumbreño, A. C. (1949/51): *Diplomática española del período astur: estudio de las fuentes documentales del Reino de Asturias: 718-910*. Oviedo: Diputación Provincial.
- FM = Laboratorios Emyfar (1974): *Flora Medicinal*. Barcelona: Laboratorios Emyfar.
- FQ = P. Font Quer (1973): *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Barcelona: Labor.
- Fraguas, A. (1957): «Aportación al estudio folklórico del castaño, la castaña y el magosto», *Revista de Guimarães* LXVII, 443-458.
- Fraguas, A. (1973): *La Galicia insólita*. A Coruña: Librigal.
- Freixeiro Mato, X. R. (1998): *Gramática da lingua galega, vol. III: Semántica*. Vigo: A Nosa Terra.
- García Alonso, J. L. (2003): *La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo*. Vitoria: Universidad del País Vasco.
- García Arias, X. L. (2000): *Pueblos asturianos: el porqué de sus nombres*. Xixón: Alborá Libros.
- García Bellido, A. (1948): *Hispania Graeca*. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos.
- García de Cortázar y Ruiz de Aguirre, J. A. / C. Díez Herrera (1982): *La formación de la sociedad hispano-cristiana del Cantábrico al Ebro en los siglos VIII al XI*. Santander: Librería Estudio.
- García Lombardero, J. (1973): *La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen*. Madrid: Siglo XXI.
- García Mercadal, J. (1999): *Viajes de extranjeros por España y Portugal: desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*. Junta de Castilla y León.
- García Ramos, A. (1989): *Arqueología jurídico-consuetudinaria-económica de la región gallega*. Santiago de Compostela: Consello Cultura Galega.
- García, C. (1985): *Glosario de voces galegas de boxe. Anexo 27 de Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Gardette, P. (1939): «Limites phonétiques du franco-provençal au pays de Forez», *Romanica Helvetica* 14, 22-36.
- Gardette, P. (1959): «Francoprovençal *molar* ‘tertre, talus, tas de pierre, montagne’», en G. Gerardi (ed.): *Studi in onore di Angelo Monteverdi*. Modena: SEM, 254-268.

- Gardette, P. (1960): «Aspects du vocabulaire du francoprovençal», *Revue de linguistique romane* 24, 352-372.
- Giannelli, L. (1989): «Toscana: nuovi continui e prospettive di ricerca», en G. Holtus / M. Metzeltin / M. Pfister (eds.): *La dialettologia italiana oggi. Studi offerti a Manlio Cortelazzo*. Tübingen: Niemeyer, 277-285.
- Goebel, H. (1981): «Eléments d'analyse dialectométrique (avec application à l'ALS)», *Revue de linguistique romane* 45, 349-420.
- Goebel, H. (1987): «Points chauds de l'analyse dialectométrique: pondération et visualisation», *Revue de linguistique romane* 51, 63-118.
- Goebel, H. (1993): «Dialectometry. A Short Overview of the Principles and Practice of Quantitative Classification of Linguistic Atlas Data», en R. Köhler / B. B. Rieger (eds.): *Contributions to Quantitative Linguistics*. Dordrecht: Kluwer, 277-315.
- Goebel, H. (2002): «Analyse dialectométrique des structures de profondeur de l'ALS», *Revue de linguistique romane* 66, 5-63.
- Goebel, H. (2003): «Regards dialectométriques sur les données de l'Atlas linguistique de la France (ALS): relations quantitatives et structures de profondeur», *Estudis Romànics* XXV, 59-121.
- Gómez Fernández, A. / R. Fábregas Valcarce / A. de la Peña Santos (2001): «Pasaron 20 años: las excavaciones del yacimiento de Lavapés (Cangas del Morrazo)», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* LXVII, 9-27.
- Gómez Moreno, M. (1949): *Misceláneas: historia – arte – arqueología*. Madrid: Aguirre.
- González de Ulloa, P. (1950): *Descripción de los estados de la casa de Monterrey en Galicia (1777)*. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos. [edición, prólogo e notas de Xosé Ramón y Fernández Oxea]
- González Pérez, C. (1991): *Antropología y etnografía de las proximidades de la Sierra de Ancares II. Aproximación etnográfica á cultura material da montaña lucense: notas históricas e situación presente*. Lugo: Deputación de Lugo.
- González Reboredo, X. M. / X. Rodríguez Campos (1990): *Antropología y etnografía de las proximidades de la Sierra de Ancares*. Lugo: Deputación de Lugo.

- González Ruibal, A. (2003): *Arqueología del primer milenio en el Noroeste de la Península Ibérica*. Tese de doutoramento (inédita). Universidad Complutense de Madrid.
- González Ruibal, A. (2004): «Facing two seas: Mediterranean and Atlantic contacts in the north-west of Iberia in the first millenium BC», *Oxford Journal of Archaeology* 23 núm. 3, 287-317.
- Gorrochategui Churruca, J. M^a. (1987): «En torno a la clasificación del lusitano», en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Vitoria 1985)*. Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad, 77-91.
- Gorrochategui Churruca, J. M^a. (1997): «Gallaecia e as linguas prerromanas da Península Ibérica», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 15-49.
- Grossi, P. (1977): *Un altro modo di possedere: l'emersione di forme alternative di proprietà alla coscienza giuridica post-unitaria*. Milán: Giuffrè.
- Guerra, A. (1996): «Os nomes do rio Lima. Um problema de toponímia e geografia histórica», en F. Villar / J. d'Encarnação (eds.): *Hispania Prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*. Universidad de Salamanca – Universidade de Coimbra, 147-161.
- Guimarães, R. D. (2002): *O falar de Barroso: o homem e a linguagem*. Mirandela: João Azevedo.
- Herr, R. (ed.) (1984): *Memorias del Cura Liberal Don Juan Antonio Posse con su Discurso sobre la Constitución de 1812*. Madrid: Siglo XXI.
- HGNB = J. M. Piel / D. Kremer (1976).
- Hidalgo Cuñarro, J. M. et alii (2005): *Rutas arqueológicas*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Hockett, Charles F. (1962): *Curso de lingüística moderna*. Buenos Aires: Universitaria, 1971⁴. [tradución da 4^a ed. 1962]
- Houaiss, A. / M. de Salles Villar / F. M. de Mello Franco (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia – Objetiva.
- Hoz, J. de (1993): «Testimonios lingüísticos relativos al problema céltico en la Península Ibérica», en M. Almagro (coord.): *Los celtas: Hispania y Europa*. Universidad Complutense de Madrid.

- Hoz, J. de (1997): «Lingua e etnicidade na Galicia antiga», en G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O Feito diferencial galego, I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo de Pobo Galego, 101-140.
- Hübner, E. (1893): *Monumenta Linguae Ibericae*. Berlín: [s.n.].
- Iannaccaro, G. (2003): *Il dialetto percepito. Sulla reazione di parlanti di fronte al cambio linguistico*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Iannaccaro, G. / V. Dell'Aquila (2001): «Elementi per lo studio delle frontiere linguistiche in Val di Fassa», *Géolinguistique* 8, 5-49.
- IEC = Institut d'Estudis Catalans (1995).
- Institut d'Estudis Catalans (1995): *Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona.
- Instituto Nacional de Estadística (1984): *Nomenclátor. Provincia de Asturias*. Madrid: INE.
- Ir Indo (1986) = X. G. Feixó Cid (coord.): *Diccionario práctico da lingua galega*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- Ir Indo (2004) = B. Ledo Cabido (dir.): *Diccionario de galego*. Vigo: Ir Indo Edicións.
- IRG (1968) = J. Lorenzo et alii (eds.): *Inscripciones Romanas de Galicia IV. Provincia de Orense*. Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- IRPL (1979) = F. Arias et alii (eds.): *Inscriptions Romaines de la Province de Lugo*. Paris: Diffusion de Boccard.
- Iturra, R. (1988): *Antropología económica de la Galicia rural*. Xunta de Galicia.
- Izco Sevillano, J. (2001): «La Flora y la Vegetación», en A. Precedo Ledo / J. Sancho Comíns (dirs.): *Atlas de Galicia. Tomo I: Medio Natural*. Santiago de Compostela: Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia, 219-257.
- Jorge, S. O. (1986): *Povoados da Pré-história recente da região de Chaves-V^a. P^a de Aguiar*. Porto: Instituto de Arqueologia da Facultade de Letras.
- Justo Martín, M. X. / M. Lucas Álvarez (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela: pergameos da serie BENS do Arquivo Histórico Universitario (anos 1237-1537)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

- Kajanto, I. (1965): *The Latin cognomina*. Helsinki: Helsingfors.
- Kilian, L. (1988): *Zum Ursprung der Indogermanen*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.
- Kitson, P. R. (1996): «British and European River-names», *Transactions of the Philological Society* 94, 2, 73-118.
- Kitson, P. R. (1997): «Reconstruction, typology and the 'original homeland' of the Indo-Europeans», en J. Fisiak (ed.): *Linguistic Reconstruction and Typology*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 183-239
- Krahe, H. (1962): «Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie», en *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, núm. 5, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 286-348
- Krahe, H. (1964): *Unsere Ältesten Flussnamen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Kremer, D. (1970-1981/82): «Bemerkungen zu den mittelalterlichen hispanischen *cognomina*», I, *Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte*, 10 (1970) 123-183; II, 11 (1971) 139-187; III, 12 (1972/73) 101-188; IV, 13 (1974/75), 157-221; V, 14 (1976/77) 191-298; VI, 16 (1980) 117-205; VII, 17 (1981/82) 47-156.
- Krüger, F. (1952): Recensión de «Manuel J. Delgado *A Linguagem Popular do Baixo Alentejo*», *Boletim de Filologia* XIII, 327-336.
- Krüger, F. (1956): *Problemas etimológicos. Las raíces car-, carr- y corr- en los dialectos peninsulares*. Madrid: CSIC.
- Kruta, V. (2000): *Les Celtes. Histoire et Dictionnaire*. Paris: Éditions Robert Laffont.
- Laporta, M^a. T. (1992): «LAMA 'depressione del terreno': saggio storico-linguistico. Primo contributo» en R. Lorenzo: *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxías Románicas*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, vol. II, 449-59.
- Lazzeroni, R. (1964): «Considerazioni sulla formazione del lessico indoeuropeo occidentale», *Studi e Saggi Linguistici* 27 (N.S. 4), 1-86.
- LCN (1992) = E. Losada / J. Castro / E. Niño: *Nomenclatura vernácula da flora vascular galega*. Santiago de Compostela: Consellería de Agricultura, Gandería e Montes.
- Le Bras, H. / E. Todd (1981): *L'invention de la France*. Paris: Le livre de poche.

- Le Men, J. (2004): *Léxico del leonés actual. Vol. II. Col. Fuentes y estudios de historia leonesa*. León: Centro de Estudios e investigación “San Isidoro”.
- Lema Suárez, X. M. (1977): *Bamiro. Un estudio do hábitat rural galego*. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
- Lhuyd, E. (1707): *Archaeologia Britannica*. Oxford.
- Lisón Tolosana, C. (1971a): *Antropología social en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1971b): *Antropología cultural de Galicia*. Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1974): *Antropología cultural de Galicia. Moradas del vivir galaico*, Madrid: Siglo XXI.
- Lisón Tolosana, C. (1976): «Estrategias matrimoniales, individuación y ethos lucense», en C. Lisón Tolosana (ed.): *Temas de Antropología española*. Madrid: Akal, 159-190.
- Lisón Tolosana, C. (1981): *Perfiles simbólico-morales de la cultura gallega*. Madrid: Akal.
- Llano, P. (1981): *Arquitectura popular en Galicia. A casa-vivenda. As serras*. Santiago de Compostela: Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
- LNotasRianxo = F. R. Tato Plaza (1999): *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Long, D. / D. R. Preston (2002): *Handbook of Perceptual Dialectology*, vol. II. Ottawa: John Benjamins.
- López Cuevillas, F. (1951): *Las joyas castreñas*. Madrid: CSIC.
- López Cuevillas, F. / V. Fernández Hermida / X. Lorenzo (1936): *Parroquia de Velle*. Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos.
- López, F. (1983): «Onomástica galega: topónimo e apel. ‘Quiroga’», *Grial* 79, 107-108.
- Lorenzo Fernández, X. (1962): «Etnografía. Cultura material», *Historia de Galiza* II. Buenos Aires: Nós.
- Lorenzo Fernández, X. (1973): *Cantigueiro popular*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzo Fernández, X. (1979): «Etnografía. Cultura material», *Historia de Galicia* II. Madrid: Akal.

- Lorenzo, R. (1988): «Consideracións sobre as vocais nasais e o ditongo -ão en portugués», en D. Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Instituto da Cultura e Língua Portuguesa - **Consello da Cultura Galega**, 289-326.
- Lörinczi, M. (2001): «Confini e confini. Il valore delle isoglosse», en G. Marcato (ed.): *I confini del dialetto. Atti del Convegno, Sappada / Plodn (Belluno)*, 2000. Padova: Unipress, 95-105.
- LTenzaHórreo = M^a. L. Méndez Fernández (1991): *Contribución ó estudio dun libro das Tenzas da Catedral de Santiago. Edición crítica e estudio dos folios 1 a 27*. Memoria de Licenciatura: Universidade de Santiago de Compostela.
- Lucas Álvarez, M. (1957-1958): «La colección diplomática del monasterio de San Lorenzo de Carboeiro», *Compostellanum*, vol. II (1957) núm. 4, 199-223; vol. III (1958) núm. 2, 29-116 e núm. 4, 179-270.
- Lucas Álvarez, M. (1986): *El Tombo de San Julián de Samos (Siglos VIII-XII): Estudio introductorio, edición diplomática, apéndices e índices*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Luces Gil, F. (1977): *El nombre civil de las personas naturales en el ordenamiento jurídico español*. **Barcelona: Bosch**.
- Machado, J. P. (1984): *Dicionário Onomástico Etimológico da Língua portuguesa*. Lisboa: Confluência.
- Madoz, P. (1849): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Imprenta del Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de D. Pascual Madoz.
- Maggi, D. (1983): «Sui teonimi *Trebopala* e *Icona* nell'iscrizione lusitana del Cabeço das Fráguas», en E. Campanile (ed.): *Problemi di lingua e di cultura nel campo indoeuropeo*. Pisa: Giardini Editori, 53-60.
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-português: Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI: (com referência à situação do galego moderno)*. Lisboa: INIC.
- Makkay, J. (1987): «The Linear Pottery and the Early Indo-Europeans», en S. N. Skomal / E. C. Polomé (eds.): *Proto-Indo-European: The Archaeology of a Linguistic Problem*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man. 165-184.
- Makkay, J. (1992): «A Neolithic Model of Indo-European Prehistory», *Journal of Indo-European Studies* 20, 193-238.

- Mallory, J. P. (1989): *In Search of the Indo-Europeans*. London: Thames & Hudson.
- Mandianes Castro, M. (1984): *Loureses: antropoloxía dunha parroquia galega*. Vigo: Galaxia.
- Mandianes Castro, M. (1990): «El magosto», *Boletín auriense* XX-XXI, 293-308.
- Marco, F. (2004): «Acerca de las migraciones célticas a la Península Ibérica», en F. Marco et alii (eds.): *Vivir en tierra extraña: emigración e integración cultural en el mundo antiguo*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 77-94.
- Mariño Ferro, X. R. (2000): *Antropoloxía de Galicia*. Vigo: Xerais.
- Mariño Paz, R. (2002): «A desnasalización vocálica no galego medieval», *Verba* 29. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 71-118.
- Martín García, A. (2005): *Demografía y comportamientos demográficos en la Galicia Moderna. La villa de Ferrol y su tierra, siglos XVI-XIX*. León: Universidad de León.
- Martínez Baleirón, Mónica (2001): «Os estudos do léxico mariñeiro galego», en X. L. Regueira / A. Veiga (eds.): *Da gramática ó dicionario. Estudos de lingüística galega*. Anexo 49 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 185-195.
- Martínez Cortizas, A. / A. Pérez Alberti (coords.) (1999): *Atlas climático de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Martínez Rodríguez, I. (1975): *El bórreo gallego*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Marty Caballero, D. E. (1883): *Diccionario de la lengua castellana*. Madrid: Casa Ed. Vda. de Rodríguez.
- Massariello Merzagora, G. (1988): *Lombardia*, en M. Cortelazzo (dir.): *Profilo dei dialetti italiani* 5, Pisa: Pacini.
- Mc Cone, K. (1996): *Towards a Relative Chronology of Ancient and Medieval Celtic Sound Change*. Maynooth: National University of Ireland.
- MDGA = Mesa prá Defensa del Galego de Asturias e da cultura da comarca (1992): *A Freita. Revista da MDGA*.
- Méndez, L. (1988): *Cousas de mulleres*. Barcelona: Anthropos.

- Menéndez Pidal, R. (1968): *Toponimia prerrománica hispana*. Madrid: Gredos.
- Merino, B. (1980): *Flora descriptiva e ilustrada de Galicia*. A Coruña: La Voz de Galicia. [reimpresión da edición orixinal de 1905]
- Michelena, L. (1976): «Lenguas indígenas y lengua clásica en Hispania», en D. M. Pippidi (ed.): *Travaux du VIe Congrès International d'Etudes Classiques (Madrid 1974)*, Bucarest - Paris: Editura academieii – Les belles lettres, 45-51. [recollido en *Lingua e Historia*, Madrid: Paraninfo, 1985, 201-212]
- Miguélez Rodríguez, E. (1993): *Diccionario de las hablas leonesas. León - Salamanca - Zamora*. [edición do autor]
- Millán, I. (1971): «Ara, con texto métrico, de San Orente de Entines», *Emerita* 39, 345-361.
- Millán, I. (1973): «Galeco *ru(g)ós ‘hozador > jabalí’ y otras voces emparentadas», *Emerita* 41,1, 129-155.
- Miralbes Bedera, M. R. (dir.) (1984): *Galicia en su realidad geográfica*. Santiago de Compostela: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MLH (1997) = *Monumenta linguarum Hispanicarum, unter Mitwirkung von Dagmar Wodtke herausgegeben von Jürgen Untermann. Band IV. Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*. Wiesbaden: Reichert.
- MLI (1893) = E. Hübner (ed.): *Monumenta linguae Ibericae*. Berlin: G. Reimer.
- Moliner, M^a. (1994¹⁹): *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos.
- Moll Casanovas, F. de B. (1988): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- Montanari, M. (1993): *El hambre y la abundancia. Historia y cultura de la alimentación*. Barcelona: Grijalbo.
- Monteagudo, L. (1952): «Torques castreños de alambres enrollados», *Archivo Español de Arqueología* XXV, 287-296.
- Moralejo Laso, A. (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Pico Sacro.
- Moralejo, J. J. (2000a): «De griegos en Galicia», en M. Alganza et alii (eds.): *EPIEIKELA. Studia graeca in memoriam Jesús Lens Tuero*. Granada: Athos - Pérgamos, 327-358.

- Moralejo, J. J. (2000b): «Prosapia y trapisonda de Iria Flavia», *El Extramundi* 21, 45-67.
- Moralejo, J. J. (2002): «Gallaecia y sus etimologías», en M. Domínguez et alii (eds.): *Sub luce florentis calami. Homenaje a Manuel C. Díaz y Díaz*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 92-115.
- Mörling, S. (1989): *As embarcacións tradicionais de Galicia*. [Santiago de Compostela]: Dirección Xeral de Formación e Promoción Social.
- Mörling, S. (2005): *Lanchas e dornas. A estabilidade cultural e a morfoloxía das embarcacións na costa occidental de Galicia*. Santiago de Compostela: Consellería de Pesca e Asuntos Marítimos.
- Navaza Blanco, G. (1998): *Contribución ó estudio da toponimia da Galicia meridional (fitotoponimia)*. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Navaza Blanco, G. (2002): «Dialectoloxía e Toponimia», en R. Álvarez / F. Dubert García / X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*, Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega - Consello da Cultura Galega, 137-146.
- Neira Cruz, X. A. (dir.) (2004): *El viaje a Compostela de Cosme III de Medicis*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Neira Martínez, J. / M^a. del R. Piñeiro (1989): *Diccionario de los bables de Asturias*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Neto, Serafim da Silva (1970²): *Historia da lingua portuguesa*. Rio de Janeiro: Livros de Portugal.
- Nogueira, M. / J. M. Hidalgo (coords.) (2004): *Museos do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- NV = F. Rocha (1996): *Nomes vulgares de plantas existentes em Portugal*. Lisboa: Direcção Geral de Protecção das culturas.
- O'Flanagan, P. (1996): *Xeografía histórica de Galicia*. Vigo: Xerais.
- O'Neill, B. J. (1984): *Proprietários, lavradores e jornaleiras*. Lisboa: Dom Quixote.
- Ohayon, E. / A. Cambon-Thomsen (1986): «The genetic Data from the French Provinces», en E. Ohayon / A. Cambon-Thomsen (eds.): *Human Population Genetics. Colloque INSERM*. Paris: INSERM, 345-350.
- Otero Pedrayo, R. (1969): *Síntesis histórica do século XVIII en Galicia*. Vigo: Galaxia.

- Padróns Ourense XV = A. López Carreira (1995): *Padróns de Ourense do século XV. Fontes estatísticas para a historia medieval de Galicia*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Palacio Sánchez, J. A. (1981): *Toponimia del Ayuntamiento de Pantón (Lugo)*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Pardellas de Blas, X. (dir.) (2000): *Plan de Infraestructuras do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular - Deputación de Pontevedra.
- Pardellas de Blas, X. (dir.) (2002): *Abordagem á actividade turística nas cidades do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Pellegrini, G. B. (1977): *Carta dei dialetti d'Italia*, en M. Cortelazzo (dir.): *Profilo dei dialetti italiani* 0, Pisa: Pacini.
- Pensado, J. L. (1983): «El léxico hispánico occidental en el “Tumbo Viejo” de San Pedro de Montes», *Verba* 10, 43-77.
- Pensado, J. L. (1999): *Onomástico etimológico de la lengua gallega / Martín Sarmiento*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Pensado, J. L. (ed.) (1995): *Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al castellano (1840-1858)*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Peña Santos, A. de la / J. M. Rey García (2001): *Petroglifos de Galicia*. A Coruña: Vía Láctea Editorial.
- Pérez Alberti, A. (2002): *Teceláns. Viaxes*. Trasalba: Fundación Otero Pedrayo.
- Pérez García, J. M. (1982): «O millo en Galicia: un estado da cuestión», *Revista Galega de Estudos Agrarios* 7-8, 87-104.
- Pérez Outeiriño, B. (1982): *De ourivesaría castrexa. I. Arracadas*. Anexo 1 de *Boletín auriense*. Ourense: Museo Arqueolóxico Provincial.
- Pérez Outeiriño, B. (1990): «Achea tipolóxica para o estudo dos torques aureos do NW», *Gallaecia* 12, 139-151.
- Piazza A. (1988): «Evoluzione biologica e cultura», *Scientia. L'immagine e il mondo*. Milano: Comune di Milano, 237-248.
- Piazza, A. (1995): «L'origine des langues», *Géolinguistique* 6, 5-32.
- Piazza, A. / S. Rendine / P. Menozzi / J. Mountain / L. L. Cavalli-Sforza (1995): «Genetics and origin of European language», *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 92, 5836-5840

- Piel, J. M. (1954): «*Bustum, pascua, veranea, bibernacula* y términos análogos en la topantropomía del N.O. hispánico», *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos* 8, 21, 25-49.
- Piel, J. M. (1968): «Beiträge zur spanischen und portugiesischen Phytotoponomastik I» en H. Flasche (ed.): *Litterae Hispanae et Lusitanae. Herausgegeben von Hans Flasche*. München: Max Hueber, 331-348.
- Piel, J. M. / D. Kremer (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch. Der Niederschlag des Westgotischen in den alten und heutigen Personen- und Ortsnamen der Iberischen Halbinsel*. Heidelberg: Carl Winter.
- Piñeiro de San Miguel, E. / A. Gómez Blanco (2004): *Homes de ferro en barcos de madeira. Aqueles pescadores de A Coruña*. Puerto de A Coruña: Caixanova.
- Pitte, J. R. (1983): *Histoire du paysage français*. Paris: Tallandier.
- Plaza, S. / A. Salas / F. Calafell / F. Corte-Real / J. Bertranpetit / Á. Carracedo / D. Comas (2004): «Insights into the western Bantu dispersal: mtDNA lineage analysis in Angola», *Human Genetics* 115, 439-447
- Pöll, B. (1993): «Zur Verbreitung zweier Analogiephänomene des galicischen Verbuns anhand des ALGa (*Atlas Lingüístico Galego*)», en J. Kabatek / A. Schönberger (1993) (eds.): *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Akten des 2. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik*. (Berlin 10-12, September 1992), *Lusorama* I, 4, 37-52.
- Precedo Ledo, A. / M. Gallego Prieto (dirs.) (2001): *Mapa de límites das parroquias. Cartografía territorial básica de Galicia*. Santiago de Compostela: Sociedade para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia.
- Preston, D. R. (ed.) (1999): *Handbook of Perceptual Dialectology*, vol. I, Philadelphia - Amsterdam: John Benjamins.
- Prieto Molina, S. (1996): «Los torques castreños del Noroeste de la península Ibérica», *Complutum* 7, 195-223.
- Prósper, B. M^a. (2004): «Varia Palaeohispanica Occidentalia», *Palaeohispanica* 4, 169-194.
- Prósper, B. M^a. (2002): *Lenguas y religiones prerromanas del Occidente de la Península Ibérica*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- RAE (1726) = Real Academia Española: *Diccionario de autoridades*. Madrid: Gredos [ed. facsímil de 1990].

- RAE (1994) = Real Academia Española: *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Unigraf.
- RAG = Real Academia Galega (1997).
- Ramón y Fernández Oxea, X. (1983): *Santa Marta de Moreiras. Monografía dunha parroquia ourensán (1925-1935)*. A Coruña: Edición do Castro.
- Real Academia Galega (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña - Vigo: Real Academia Galega - Xerais - Galaxia.
- Recuero Astray, M. / M. González Vázquez / P. Romero Portilla (1998): *Documentos Medievales del Reino de Galicia: Alfonso VII (1116-1157)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Renfrew, C. (1983): *Les origines de l'Europe*. Paris: Flammarion. [primeira edición inglesa de 1973]
- Renfrew, C. (1987): *Archaeology and Language*. Cambridge University Press.
- Renfrew, C. (1990): *L'énigme indo-européenne*. Paris: Flammarion. [primeira edición inglesa de 1987]
- Rey Castelao, O. (1992): «El reparto social del diezmo en Galicia», *Obradoiro de historia moderna* 1, 145-162.
- Rey Castiñeira, J. (1990-91): «Cerámica indígena de los castros costeros de la Galicia occidental: Rías Bajas. Valoración dentro del contexto general de la cultura castreña», *Castrelos* 3-4, 141-169.
- Rey Castiñeira, J. (1991): *Yacimientos castreños de la vertiente atlántica. Análisis de la cerámica indígena*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Rey Castiñeira, J. (1995): «Cuestiones de tipo territorial en la cultura castreña», en *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología (Vigo 1993)*. Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo, 165-171.
- Río Barja, F. (1990): *Cartografía xurisdiccional de Galicia no século XVIII*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ríos Panisse, M^a. del Carmen (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I Invertebrados y peces con anotaciones etimológicas por Antonio Santamarina*. Anejo 7 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela

- Ríos Panisse, M^a. del Carmen (1983): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia II. Mamíferos, aves y algas*. Anexo 19 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Risco, M. (1796): *Antigüedades de la ciudad y Sta. Iglesia de Lugo: memorias de los insignes Monasterios de S. Julián de Samos, y S. Vicente de Monforte...* en *España Sagrada* XL. Madrid: Oficina de la Viúda e Hijo de Marín [reimpresión de 1992, Lugo: Alvarellos].
- Risco, V. (1979): «Estudio etnográfico», en *Terra de Melide*. A Coruña: Edicións do Castro, 322-434.
- Risco, V. (1979a): «Etnografía: cultura espiritual», en *Historia de Galicia*. Madrid: Akal, 255-777.
- Rivas Quintas, E. (1991): *Onomástica persoal do Noroeste Hispánico*. Lugo: Alvarellos.
- Rivas Quintas, E. (1996): *Millo e bórreo. Legumia e cestos*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Rix, H. (1954): «Zur Verbreitung und Chronologie einiger keltischer Ortsnamentypen», en *Festschrift für Peter Goessler*. Stuttgart: Tübinger Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 99-107.
- Rodríguez Fernández, J. (1982): *Reyes de León. Ordoño III*. León: Ediciones Leonesas.
- Rodríguez Galdo, M^a. X. / F. Dopico (1980): «Novos cultivos e agricultura tradicional: a pataca en Galicia nos séculos XVIII e XIX», *Revista Galega de Estudos Agrarios* 3, 11-37.
- Romaní Martínez, M. (1990-93): *A Colección diplomática do Mosteiro Cisterciense de Santa María de Oseira (Ourense): (1025-1399)*. Santiago de Compostela: Tórculo Edicións.
- Romero Masiá, A. (1976): *El habitat castreño*. Santiago de Compostela: COAG.
- Rozas Caeiro, A. (coord.) (1980): *Galicia en Mapas*. Pontevedra: Escola Aberta.
- Ruiz Almansa, J. (1948): *La población de Galicia (1500-1945)*. Madrid: Instituto Balmes de Sociología.
- Saavedra, P. (1985): «Comunidades campesiñas, xurisdiccións e partidos na Galicia da Idade Moderna», *Revista de Administración Galega* 2, 113-142.

- Saavedra, P. (1992): *A vida cotiá en Galicia de 1550-1850*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.
- Saavedra, P. (1994): *La vida cotidiana en la Galicia del Antiguo Régimen*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Saavedra, P. (1996): «Casa e comunidade na Galicia interior, 1750-1860», en *Das casas de morada ao monte comunal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 19-74.
- Saavedra, P. (1996b): «Os montes abertos e os concellos rurais en Galicia nos séculos XVI-XVIII: aproximación a un problema», en *Das casas de morada ao monte comunal*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 331-386.
- Saavedra, P. (1998): «O hábitat no noroeste peninsular nos ss. XVI-XIX», en M^a. P. Torres Luna / R. C. Lois González / P. Saavedra (co-ords.): *Espacios rurais e sociedades campesiñas*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Saavedra, P. (1999): «Petite exploitation et changement agricole à l'intérieur d'un "vieux complexe agraire". Les campagnes de la Galice entre 1550 et 1850», *Histoire et Sociétés Rurales* 12, 63-108.
- Saavedra, P. (2003): «Contribución al estudio del régimen señorial gallego», en P. Saavedra: *Señoríos y comunidades campesinas. Aportaciones a la Historia Rural de la España Moderna*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 63-120.
- Säflund, G. (1939): «Le terramare delle provincie di Modena, Reggio Emilia, Parma e Piacenza», *Acta Instituti Romani Regni Sueciae* 7, 225.
- Salas, A. / D. Comas / M^a. V. Lareu / J. Bertranpetit / Á. Carracedo (1998): «mtDNA analysis of the Galician population: a genetic edge of European variation», *European Journal of Human Genetics* 6, 365-375.
- Salas, A. / M. Richards / M^a. V. Lareu / R. Scozzari. / A. Coppa / A. Torroni / V. Macaulay / Á. Carracedo (2004): «The African diaspora: mitochondrial DNA and the Atlantic slave trade», *American Journal of Human Genetics* 74, 454-465
- Salas, A. / M. Richards / T. de la Fe / M^a. V. Lareu / B. Sobrino / P. Sanchez-Diz / V. Macaulay / Á. Carracedo (2002): «The making of the African mtDNA landscape», *American Journal of Human Genetics* 71, 1082-1111

- Salas, A. / M^a. V. Lareu / P. Sánchez-Diz / F. Calafell / Á. Carracedo (2000): «mtDNA hypervariable region II (HVII) sequences in human evolution studies: impact of mutation rate heterogeneity», *Progress in Forensic Genetics* 8, 329-331
- Sánchez Vicente, X. X. (2002): *Diccionariu asturianu castellanu, castellanu asturianu*. Uviéu: Trabe.
- Santamarina, A. (2003³): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Scherer, A. (1954): «Worauf beruht die Verschiedenheit der indogermanischen Sprachen?», *Indogermanische Forschungen* 61, 201-215.
- Scherer, A. (1963): «Der Ursprung der ‘alteuropäischen’ Hydronymie», en *Atti e Memorie del VII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Firenze 1963*, II, 405-417.
- Schmid, B. (1998): «Apellidos asturianos procedentes de apodos», en Ana Mª Cano González (ed.) (1998): *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actas del IX Coloquio (Uviéu / Oviedo, 26-29 de octubre 1995)*. Tübingen: Max Niemeyer, 127-147.
- Schmid, W. P. (1995): «Alteuropäische Gewässer namen», en E. Eichler et alii (eds.): *Namenforschung, Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 11.1. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 756-762
- Schmid, W. P. (1997): «Idronimi antico-europei», *Res Balticae* 3, 89-102.
- Schmidt, K. H. (1985): «A Contribution to the Identification of Lusitanian», en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 319-341.
- Schmidt, K. H. (1992): «The Celtic Problem. Ethnogenesis (location, date?)», *Zeitschrift für celtische Philologie* 45, 38-65.
- Schmitt, C. (1977): «A propos de la formation linguistique du domaine francoprovençal», *Revue de linguistique romane* 41, 91-103.
- Schmoll, U. (1959): *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanischen Hispaniens und das Keltiberische*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Schulze, W. (1966²): *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*. Berlin - Zürich - Dublin: Wiedmann.
- Segalen, M. (1992): *Antropología histórica de la familia*. Madrid: Taurus.

- Séguy, J. et alii (1954-1973): *Atlas linguistique de la Gascogne*. Paris: CNRS.
- Silva, A. Coelho Ferreira da (1986): *A cultura castreja no Noroeste de Portugal*. Paços de Ferreira: Museu Arqueológico da Citânia de Sanfins.
- Silva, A. de Morais (1949-59¹⁰): *Grande Dicionário da Língua Portuguesa*. Lisboa: Confluência. [edición revisada por Augusto Moreno, Cardoso Júnior e José Pedro Machado]
- Silveira, J. da (1947): «Estudos sobre o vocabulário português», *Revista Portuguesa de Filologia* I-2, 391-446.
- Sixirei Paredes, C. (1982): *San Cristobo de Xavestre*. A Coruña: Edición do Castro.
- Sletsjøe, L. (1959): *Le développement de l et n en ancien portugais. Étude fondée sur les diplômes des Portugaliae Monumenta Historica*. Oslo: Presses Universitaires d'Oslo.
- Sobrado, H. (2001): *Las tierras de Lugo en la Edad Moderna. Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sobrado, H. (2002): «El sustento y la morada: aspectos de las condiciones materiales de vida en la Galicia rural de la Edad Moderna», en C. Fernández Cortizo / D. L. González Lopo / E. Martínez Rodríguez: *Universitas. Homenaje a Antonio Eiras Roel*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 425-438.
- Sotelo Blanco, O. (1993): *Caldelas. Antropología cultural de una comarca gallega*. Barcelona: Ronsel.
- Sousa Fernández, X. (2006): «Análise dialectométrica das variedades xeolingüísticas galegas», en M^a. C. Rolão Bernardo / H. Mateus Montenegro: *I Encontro de Estudos Dialectológicos: Actas*. Ponta Delgada: Instituto Cultural de Ponta Delgada, 345-362.
- Souto González, X. M. (1982): «Encol do hábitat e do poboamento. O caso de Galicia», *Cuadernos de Estudios Gallegos* 98, 7-63.
- Souto González, X. M. (coord.) (1999): *A Historia no Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Souto González, X. M. (coord.) (1999): *Xeografía do Eixo Atlántico*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.

- Souto González, X. M. (coord.) (2001): *Planeamento estratéxico e mercado-tecnia territorial*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Souto González, X. M. / R. Jorge Marques (coords.) (2003): *Participación cidadá e desenvolvemento local no Eixo Atlántico: Monforte e Chaves*. Vigo: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.
- Specklin, R. (1982): «Etudes sur les origines de la France», *Acta Geographica* 49.
- Stoneking, M. (1998): «Women on the move», *Nature Genetics* 20, 219-220.
- Suárez Otero, J. (1997): «Un vaso campaniforme con decoración cordada en Galicia: A Fontenla (Moaña, Pontevedra)», *Boletín auriense* XXV, 9-36.
- TBieitoSantiago = J. I. Fernández de Viana y Vieites (1995): *El tumbillo de san Bieito do Campo (Santiago)*. Granada: Universidad. Foron tidas en conta as correccións feitas por Fernández Salgado, Antonio (1999): *Documentación medieval de san Bieito do Campo*. Memoria de licenciatura (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- TCaaveiro = J. I. Fernández de Viana y Vieites / J. C. de Pablos Ramírez / M^a. T. González Balasch (1996-1997): «El Tumbo de Caaveiro», *Cátedra* 3 (1996), 267-437, 4 (1997), 221-385.
- TCelanova = J. M. Andrade Cernadas (1995): *O tombo de Celanova: estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Telmon, T. (1983): «Sui confini linguistici. In margine ad un recente colloquio», *Archivio Glottologico Italiano* LXVIII, 98-108.
- Tenorio, N. (1982): *La aldea gallega*. Vigo: Xerais.
- Thompson, E. P. (1979): *Tradición, revuelta y consciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*. Barcelona: Crítica.
- TILG = A. Santamarina (dir.) (2004): *Tesouro Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega [<http://www.ti.usc.es/TILG/>].
- TLourenzán = Á. Rodríguez González / J. Á. Rey Caiña (1992): «Tumbo de Lorenzana», *Estudios Mindonienses* 8, 11-325.
- TMILG = X. Varela Barreiro (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades [<http://meogo.cirp.es/TMILG/>].

- Tourtoulon, Ch. de (1890): «La classification des dialectes», *Revue des Langues Romanes* 34, 130-175.
- Tovar, A. (1968): «La conquista de Hispania por el latín», en A. Tovar: *Lo que sabemos de la lucha de lenguas en la Península Ibérica*. Madrid: Editor Gregorio del Toro, 68-96.
- Tovar, A. (1973): «Die Inschrift vom Cabeço das Fráguas und die Sprache der Lusitaner», en *Sprachen und Inschriften*. Amsterdam: B. R. Grüner Verlag, 181-205 [edición orixinal: «L'inscription du Cabeço das Fráguas et la langue des Lusitaniens», *Études Celtiques* 11, 237-268, 1967]
- Tovar, A. (1980): *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*. Madrid: Alianza Editorial.
- Tovar, A. (1983): «Etnia y Lengua en la Galicia antigua: El problema del celtismo», en G. Pereira-Menaut: *Estudos de Cultura Castrexa e de Historia Antiga de Galicia*, 247-282. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Tovar, A. (1985): «La inscripción del Cabeço das Fráguas y la lengua de los lusitanos» en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 227-253.
- Tovar, A. (1986): «The Celts in the Iberian Peninsula: Archaeology, History and Language», en K. H. Schmidt (ed.): *Geschichte und Kultur der Kelten*. Heidelberg: Carl Winter, 68-101.
- Tovar, A. (1987): «Lenguas y pueblos de la antigua Hispania: lo que sabemos de nuestros antepasados protohistóricos», en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Vitoria 1985)*. Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad 15-34.
- TSamos = M. Lucas Álvarez (1986): *El tumbo de san Julián de Samos (siglos VIII-XII). Estudio introductorio. Edición diplomática. Apéndices e índices*. Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- TSobrado = M. P. Loscertales de García Valdeavellano (1976): *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*. 2 vols. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, Archivo Histórico Nacional.
- Tuaillon, G. (1988): «Le francoprovençal. Langue oubliée», en G. Vermes (dir.), *Vingt-cinq communautés linguistiques de la France. Tome*

- I: *Langues régionales et langues non territorialisées*. Paris: L'Harmattan, 188-207.
- Tuaille, G. (1994): *Le francoprovençal. Progrès d'une définition*. Saint-Nicolas (Aoste): Centre d'études francoprovençales "René Willien". [texto aparecido por primeira vez en *Travaux de Linguistique et de Littérature* X,1, 293-339, 1972]
- Untermann, J. (1961): *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Hispanien*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. [traducións: «Estudio sobre las áreas lingüísticas pre-romanas de la Península Ibérica», *Archivo de Prehistoria levantina* 10, 1963, 165-192, e «Areas e movementos lingüísticos na Hispania pré-romana», *Revista de Guimarães* 72, 5-41 + 19 mapas, 1962]
- Untermann, J. (1983): «Die althispanischen Sprachen» en H. Temporini / W. Haase (eds.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 29.2. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 791-818.
- Untermann, J. (1985): «Los teónimos de la región lusitano-gallega como fuente de las lenguas indígenas» en J. de Hoz (ed.): *Actas del III Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Lisboa, 5-8 noviembre 1980)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 343-363.
- Untermann, J. (1987): «Lusitanisch, Keltiberisch, Keltisch» en J. Gorrochategui et alii (eds.): *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Vitoria 1985)*. Vitoria: Instituto de Ciencias de la Antigüedad, 57-76.
- Untermann, J. (1992a): «Anotaciones al estudio de las lenguas prerromanas del Noroeste de la Península Ibérica» en G. Pereira-Menaut (ed.): *Galicia: da romanidade á xermanización. Problemas históricos e culturais. Actas do encontro científico en homenaxe a Fermín Bouza Brey (1901-1973)*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 367-397.
- Untermann, J. (1992b): «Los etnónimos de la Hispania antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica», *Complutum* 2-3, 19-33.
- Untermann, J. (1999): «'Alteuropäisch' in Hispanien», en E. Eggers et alii (eds.): *Florilegium Linguisticum. Festschrift für Wolfgang P. Schmid zum 70. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 509-518.
- Untermann, J. (2001): «La toponimia antigua como fuente de las lenguas hispano-celtas», *Palaeohispanica* 1, 187-218.

- Untermann, J. (2004a): «Célticos y túrdulos», *Palaeohispanica* 4, 199-214.
- Untermann, J. (2004b): «Kelten und Celtici in Hispanien: alte und neue missverständnisse», en A. I Boullón (ed.): *Novi te ex nomine. Estudos filolóxicos ofrecidos ao Prof. Dr. Dieter Kremer*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 475-485.
- Untermann, J. (inédito): «Griegos, romanos y 'bárbaros' en la toponimia paleohispánica», en *I Congreso da Asociación Galega de Onomástica (Santiago de Compostela, 2002)*.
- Vasconcellos, Carolina Michaëlis de (1895): «Fragmentos Etimológicos», *Revista Lusitana* 3, 181-182.
- Vasconcellos, J. Leite de (1897-1913): *Religiões da Lusitânia*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Vázquez Taboada, A. (1889): *N-o fiandón. Contos de todol-os cores*. Lugo: Imp. de Gerardo Castro Montoya.
- Venneman, T. (1994): «Linguistic Reconstruction in the context of European Prehistory», *Transactions of the Philological Society* 92, 2, 215-284.
- Vilaseco Vázquez, X. I. (2004): «Un novo seixo con trazos antropomórficos procedentes do dolmen de Axeitos (Ribeira, A Coruña)», *Gallaecia* 23, 7-33.
- Villar, F. (1990a): «Hispanocelta o Celtibérico», en E. C. Polomé / C. F. Justus (eds.): *Language Change and Typological Variation: In Honor of Winfred P. Lehmann on the Occasion of His 83rd Birthday*. vol. I. Washington D.C.: Insitute for the Study of Man, 60-77.
- Villar, F. (1990b): «Indo-Européens et Pré-Indo-Européens dans la Péninsule Ibérique», en T. L. Markey / J. A. C. Greppin (eds.): *When Worlds Collide. Indo-Europeans & Pre-Indo-Europeans. The Bellagio Papers*. Ann Arbor: Karoma Publishers Inc., 363-394.
- Villar, F. (1994): «Los antropónimos en *Pent-*, *Pint-* y las lenguas indoeuropeas prerromanas de la Península Ibérica», en R. Bielmeier / R. Stempel (eds.): *Indogermanica et Caucasica. Festschrift für K. H. Schmidt*. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 234-264.
- Villar, F. (1996a²): *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa. Lenguaje e Historia*. Madrid: Editorial Gredos.
- Villar, F. (1996b): «El teónimo lusitano *Reve* y sus epítetos», en W. Meid / P. Anreiter (eds.): *Die grösseren altkeltischen Sprachdenkmäler. Akten*

- des Kolloquiums Innsbruck, 29. April - 3. Mai 1993*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität, 160-211.
- Villar, F. (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana: las poblaciones y las lenguas prerromanas de Andalucía, Cataluña y Aragón según la información que nos proporciona la toponimia*. Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca.
- Villar, F. (2004): «The Celtic Language of the Iberian Peninsula» en Ph. Baldi / P. U. Dini (eds.): *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 243-274.
- Villar, F. / R. Pedrero (2001): «Arroyo de la Luz III», *Palaeohispanica* 1, 235-274.
- Villares, R. (1972): «El consumo alimenticio en el área rural compostelana a fines del s. XVII», *Compostellanum* XVII, 63-71.
- Vitorino, G. (1987): *Atlas lingüístico do litoral portugués. Fauna e flora (mapas e notas)*. Lisboa: Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa – INIC.
- Witzcak, K. T. (1999): «On the Indo-European origin of two Lusitanian theonyms (*Laebo* and *Reve*)», *Emerita* 67,1, 65-73.
- Xunta de Galicia (2003): *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.